

נערות עבריות

מכתבי לאה גולדברג מן הפרובינציה 1923-1935

עורכים: יפעת וייס וגדעון טיקוצקי

ספרית פועלים

נערות עבריות

מכתבי לאה גולדברג מן הפרובינציה 1923-1935

עיצוב שטיפה: אורי מורן

סיפור חברותן של המשוררת לאה גולדברג ומינה לנדוי, העולה מן המכתבים שבספר זה, פותח צוהר לעולמן הפנימי של צעירות יהודיות באירופה בין שתי מלחמות העולם. ילדותן, נעוריהן ובחורותן של גולדברג ולנדוי הם בה בעת סיפורן האישי וסיפורו של דור: פליטות מלחמת העולם הראשונה, תלמידות הגימנסיון העברי בקובנה שבליטא, סטודנטיות זרות בגרמניה הויימארית ודוקטורנטיות בגרמניה הנאצית. כשתעלינה לארץ, באמצע שנות השלושים של המאה העשרים, הן תותרנה מאחוריהן עולם יהודי שלם, העתיד להיחרב תוך זמן קצר. נקודת התצפית שלהן כנשים מוסיפה נדבך חסר בכתיבתה של ההיסטוריה היהודית על התקופה, ומאירה את פני הדור והתקופה מזווית אחרת.

גיבורה נוספת של הספר היא השפה העברית. המכתבים מובאים כאן ככתבם וכלשונם, ומאפשרים להתוודע בדרך בלתי אמצעית אל התהליך ההדרגתי בו רכשה לאה גולדברג את שליטתה בשפה שהייתה לה זרה. בתוך כך שופכים המכתבים אור חדש על ביכורי יצירתה של לאה גולדברג ועל פרשות בלתי מוכרות מחייה. דיוקנה של לאה גולדברג, המצטייר למקרא המכתבים הללו, שונה מאוד מזה העולה מיומניה - בבחינת "צד האור" (במכתבים) לעומת "צד הצל" (ביומנים).

המכתבים מלווים בביאורים והערות. בסופם אחרית דבר מקיפה המשרטטת את דיוקנה של שתי הצעירות כמשכילות עבריות הנעות בין הפריפריה למרכז התרבותי ובחזרה. כן מתפרסמים כאן לראשונה טקסטים גנוזים אחרים מעזבונה של לאה גולדברג.

פרופ' יפעת וייס מלמדת בחוג להיסטוריה של עם ישראל ובבית הספר להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים. **גדעון טיקוצקי** הוא חוקר ספרות.

0 00310004776 0
דאנאקורד 31-4776

מחיר מומלץ 88 ש"ח

ציור השער: מאול קלי, "Europa", 1933.

בתצלום: לאה גולדברג (מימין) ומינה לנדוי, השנה ושם הצלם אינם ידועים. באדיבות מכון "גנים"

ספרית פועלים

נערות עבריות:
מכתבי לאה גולדברג מן הפרובינציה
1935-1923

עורכים: יפעת וייס וגדעון טיקוצקי

ספרית פועלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
11	שיטת הההדרה והתעתיק
13	מכתביה של לאה גולדברג למינה לנדוי, 1923-1935
209	אחרית דבר מאת גדעון טיקוצקי ויפעת וייס
263	נספחים
265	א. מפת ליטא בין מלחמות העולם
266	ב. שני מכתבים מאת מינה לנדוי אל לאה גולדברג
272	ג. עדותה של מינה לנדוי על ראשית היכרותה עם לאה גולדברג
273	ד. עדותה של מינה לנדוי על קורות משפחת אחיה הבכור
275	ה. מכתבים מאת לאה גולדברג אל יצחק שלטופר
281	ו. מכתב מאת לאה גולדברג אל מישה מאירוביץ'
283	ז. מבחר מרשימותיה של לאה גולדברג
296	ח. מפתח שמות המכרים שנזכרו במכתבים
311	ט. קטלוג האיגרות
319	י. פרטי כתבי היד והתצלומים שבספר

הצעירות מן הגבולות

אחרית דבר

מאת גדעון טיקוצקי ויפעת ויים

כעת, עם הדפסתם, נעים המכתבים שכתבה לאה גולדברג אל חברתה מינה לנדוי מן הארכיון אל הספרייה, מן המגרה אל המדף. מכתבים אלה פותחים צוהר אל ילדותה של גולדברג היוצרת ומאפשרים להתוודע שנית – לאחר פרסום היומנים – אל גולדברג הילדה. הודות להתקנתם הזהירה, המותירה אותם קרובים ככל הניתן אל מקורם, מאפשרים המכתבים לעקוב אחר התהליך שבמסגרתו רכשה גולדברג את השפה העברית ואחר התייצבות מעמדה של שפה זו אל מול לשונותיה האחרות של גולדברג. במובן זה עשויים המכתבים לשמש מצע נוסף לחקר יצירתה של המשוררת, הסופרת והחוקרת – מהיבטים ביוגרפיים, לשוניים ותרבותיים. בה בעת מתעדים מכתבים אלה את סיפור העשור השני והשלישי לחייהן של שתי נערות יהודיות מליטא בין מלחמות העולם. ילדותן, נעוריהן ובחרותן של גולדברג ולנדוי הן בה בעת סיפורן האישי וסיפורו של דור שלם: פליטות מלחמת העולם הראשונה, תלמידות הגימנסיון העברי בקובנה, סטודנטיות זרות בגרמניה הווימאריה, דוקטורנטיות בגרמניה הנאצית. כשתעלינה לארץ באמצע שנות השלושים הן תותרנה מאחוריהן עולם יהודי שלם, העתיד להיחרב תוך זמן קצר. נקודת התצפית שלהן כנשים מוסיפה נדבך חסר בכתיבתה של ההיסטוריה היהודית על התקופה ומאירה את פני הדור והתקופה מן השוליים: את יהודי ברלין בעיניהן של שתי יהודיות מקובנה, את גרמניה הנאצית בעיניהן של שתי סטודנטיות זרות, את יהודי ליטא בעיני מי ששב לארץ זו מברלין. אחרית הדבר המובאת כאן נועדה לסייע בקריאתם של המכתבים כמסמך היסטורי וביוגרפי ולהשלים את המידע הדרוש להבנתם.²⁹⁰

החזרה הראשונה לפרובינציה:

מרוסיה לליטא, בתום מלחמת העולם הראשונה

אחר כך מתחילה אצלי, כמו אצל רוב האנשים שגדלו באותם המקומות בימי מלחמת העולם הראשונה, גיאוגרפיה במקום ביוגרפיה.

(לאה גולדברג, "אחד מעיר" – ריאיון בגלי צה"ל, 1969)

המכתבים הראשונים שהגיעו לידינו מתוארכים לקיץ 1923: לאה גולדברג ומינה לנדוי

290. מראי מקום וסימוכין מפורטים עבור אחרית הדבר מצויים בסופה.

היו אז בנות 11-12, ועשו אז יחדיו את צעדיהן הראשונים בעברית. בקריאת המכתבים הללו כפשוטם מצטייר עולם שגרתי של ילדות-נערות, שמעיניהן נתונים רובם ככולם להווי בית הספר, החופשות המשפחתיות ובילוי שעות הפנאי. אלא שהחזות היומיומית מכסה על העובדה, שכבר אז היו השתיים במידה רבה ילדות ללא ילדות, המצויות במעין "גלגול" שני של חייהן: אחרי שחוו את בהלת הגירוש מקובנה לפני רוסיה; אחרי ששרדו את תלאות הנרודים ומצוקת הרעב במקומות שבעבר כונו "ערי הלחם"; אחרי ששבו שיבה מאוחרת לבתיהן, לעתים ברגל ותחת אש.

האות לגירוש היהודים מקובנה וסביבתה ניתן ב-2 במאי 1915, זמן קצר לפני יום הולדתה הרביעי של לאה גולדברג. קו החזית הלך והתקרב לקובנה, והשלטונות הרוסיים, שחששו שמא ישתפו היהודים פעולה עם הגרמנים אויביהם, עשו את שעשו בגזרות לחימה אחרות – פרסמו פקודה ובה הזהירו שכל יהודי שיימצא בקובנה או ממערב לה ב-5 במאי, דמו בראשו. כך נעקרו מבתיהם לפחות כ-120,000 יהודים – כ-80 אחוז מאוכלוסיית יהודי ליטא – ובהם גם משפחותיהן של מינה ולאה, אל "דרך אש וקור וכינים" כפי שגולדברג תכתוב לימים ברומן האוטוביוגרפי למחצה שלה, והוא האור. משפחתה של מינה נדדה אל ויטבסק והשתקעה שם. משפחתה של לאה נדדה לביילורוסיה ואחר כך למרכז רוסיה. לבסוף מצאה מחסה בבֶּלְשֹׁב, עיר קטנה במחוז סְרֶטוֹב השוכנת לגדות הנהר חוֹפּיוֹר אשר נשפך אל הוולגה. שם נדמה היה כי החיים שבים אט אט למסלולם: קרובי משפחתם שהתגוררו בבלשוב ודאי הושיטו להם עזרה רבה; ללאה נולד אח, עמנואל; והיו טיולים קסומים – בעיקר עם אביה אברהם, שעבד כמפקח בחברת ביטוח בשלושה מחוזות ולא אחת לקח אותה עמו לנסיעות עבודה שכללו שיט על הוולגה. פעם אחת נסעו גם יחד עם אמה ברכבת אל אֶסְטֶפּוֹב הרחוקה לבקר בצריף בו מת טולסטוי רק שנים מעטות קודם לכן, בעידן שונה לגמרי.

אלא ששלווה זאת הייתה מדומה. עמנואל נפטר מדלקת קרום המוח תוך פחות משנה וגם בבלשוב הורגשו התמורות של ימים חוללו את מלחמת האזרחים ברוסיה. שנת 1918 עמדה לקראת סופה, וציפּה (צילה) גולדברג החליטה שמוטב לה ולבתה לאה לנסוע לאלתר אל בעלה, שעבד אז בעיר דְּבִיִּנסְק (כיום דְּאוֹגּוֹפּוֹלְס שבלטביה). הן נסעו ברכבת העמוסה לעיפּה בפליטים ובחיילים, עד שבתחנת קוֹזלוֹב נעצר המסע: איש אחד פקד על ההמון לרדת מן הרכבת. היה זה לאוֹן-לב טרוצקי, שפקח בעצמו על ניווד כוחות הצבא האדום אל הקרבות נגד ה"לבנים". "ובית הנתיבות מלא מפה אל פה", תכתוב לימים גולדברג ברשימה עיתונאית, "הרצפה זרועה חולי טיפוס. חיילים קודחים מוטלים על השולחנות. כדי להגיע מדלת אל דלת דורכים בני אדם על גופות. דורכים בלי מוסר כליות: הלא צריך ללכת. רוק. כינים. שיעול. חירוק שיניים". לבסוף הצליחו השתיים לחבור אל האב ונראה שהשלושה התגוררו בדבינסק חודשים אחדים. בינתיים, בבלשוב, אירעו פרעות ביהודים המעטים שישבו בעיר. כמה מקרובי המשפחה שהתגוררו שם נרצחו.

וְאַחַר כֵּן הִכְרַז עַל הַשְּׁלוֹם,
 וְאַחַר כֵּן הִיָּתְהָ הַתְּבַעְרָה.
 לִבְּן אָדָם,
 לִבְּן אָדָם.
 וְהֵם הִלְכוּ בְּשִׁירָה:
 הַיּוֹם אֲתָה יוֹצֵא מִסְדוּם
 מִחַר תְּבוּאָ לְעִמּוּרָה.

וְעַל הַגְּבוּל זָקִיף שְׁכוּר [...]]
 ("לילה וימים אחרים")

בפברואר 1918 הכריזה ה"טריִיִּבֶה" (המועצה הלאומית הליטאית) על עצמאות ליטא כמדינה ריבונית שבירתה וילנה. כוחות הצבא הגרמני, שכבשו את ליטא מידי הרוסים שלוש שנים קודם לכן, חנו שם עד חתימת הסכם שביתת הנשק, בנובמבר אותה שנה. במקביל החלה לפעול במדינה המפלגה הקומוניסטית. בעידודה ובסיועה של רוסיה, הכריזה המפלגה בדצמבר 1918 על הקמת "ממשל מהפכני של פועלים ואיכרים", והשתלטה על וילנה ושטחים נרחבים בצפון מזרח ליטא הגובלים בביילורוסיה. הממשלה הליטאית המקורית נאלצה אז להעתיק את מושבה אל קובנה, שהוכרזה כבירה זמנית. באמצע שנת 1919 הצליח הצבא הליטאי הלאומי להדוף את הבולשביקים, אולם תוך זמן קצר נכבשה וילנה בידי פולין והצבא האדום ונקרעה מליטא. הקשר בין רבבות משפחות נותק אז, והמדינה הצעירה מצאה עצמה מנושלת מן המרכז הכלכלי והתרבותי שלה. באותם ימים, זמן קצר לאחר המהפכה ברוסיה, הלך וגבר זרם האזרחים ששבו ממנה אל מולדתם שזה מקרוב זכתה בעצמאות. בין אלפי השבים היו גם משפחותיהן של לאה ומינה. אין בידינו פרטים אלא על מסע משפחתה של לאה לביתה, ואף הם מקוטעים. ידוע שהחל בספטמבר 1919 בדבינסק, המרוחקת מקובנה כמאתיים קילומטר, וארך לפחות שבועיים ואולי אף חודש. חלקו נעשה ברגל, לא אחת תחת מטר יריות, ותמיד תוך מחסור במזון. כשהגיעו עם שיירת הפליטים אל גבול ליטא, נעצר האב בידי חיילי משמר הגבול הליטאי, שחשדו בו שהוא חבר המפלגה הקומוניסטית. הוא עונה במשך למעלה משבוע: מדי יום בוימה הוצאתו להורג. לבסוף הצליחה ציפה גולדברג בהשתדלותה למען בעלה אצל הזקפים וחייו ניצלו. הוא הועבר מן האורווה שבה הוחזק למעצר קצר — כנראה בקובנה — בשעה שאשתו ובתו עשו את דרכן לעיר בלעדיו. כך הסתיים מסעם של השלושה ביעדם, אך בנפרד. כשכבר חזר מן המעצר אל חיק אשתו ובתו, לא היה עוד האב אותו אדם: עצביו התרופפו מאוד. עתה גרו שלושתם בבית שעזבו אותו שנים אחדות קודם לכן — למעשה היה זה חדר גדול וקר מאוד, שפרגודים וארונות חוצצים בו בין מיטה למיטה. כעבור שנה וחצי הצטרפה אליהם אחותו של האב, דינה (ליזה בוהוא האור), ומיטה רביעית הוכנסה לחדר. התקפיו של האב הפכו בינתיים מסוכנים לסביבתו ולא היה עוד מנוס מהרחקתו ממשפחתו. כבר ב־1920 נשלח לחוץ

לארץ להירפא, וכששב נשכר עבורו חדר ב"ה הירוק" – פרבר אמיד מצפון לעיר, על שפת נהר הווייליה – בבית גדול שבו חיה משפחה נוצרית. לאה ומינה נהגו לבקר שם יחדיו, וכשרוחו הייתה טובה עליו היו יוצאות אתו לטיולים קצרים בסביבה. בתוך כך ירדה משפחתה של לאה מנכסיה: אברהם גולדברג, שהקים לפני המלחמה את מערכת הביטוח הלאומי של ליטא, לא יכול היה עוד לעבוד, ונטל הפרנסה הוטל על ציפה אשתו. משפחתה של לאה גולדברג שבה אפוא פיזית אל אותו בית עצמו – אלא שלא היה זה עוד הבית מלפני המלחמה. אצל מינה היו פני הדברים הפוכים: ביתה הוחלף, אך משפחתה נותרה כשהייתה. הוריה עקרו עמה ועם אחיה בורקה (בוריה), הגדול ממנה בשנה וחצי, אל דירה שונה מזו שבה התגוררו לפני המלחמה. כשעברו לכתובתם החדשה, ברחוב קסטוצ' 18 בעיר, שמעו על ילדה כשרונית שמשפחתה מתגוררת בדירה 12 באותה חצר גדולה, ילדה שמחברת שירים ועתידה להיות משוררת מפורסמת. "כשהכרתיה", תכתוב מינה לנדוי בערוב ימיה, "ראיתי לפני ילדה רצינית מאוד, קמעה עצבנית, חולמנית, מנומסת ואחראית עד להפרזה אך תמימה מאוד, שונה מיתר הילדות. היא חזרה מרוסייה ספוגה רשמי טבע וחוויות ילדות והרבתה לספר על חייה ועל התלאות שפקדו את משפחתה ברוסיה הרוטה. [...] הייתה מדקלמת שירי עם רוסיים שאהבה ואף את שיריה שחיברה כמובן ברוסית". לימים תיארה גולדברג אותה חצר ברשימה פרי עטה, ובדבריה הזכירה ברמז את לנדוי:

את החצר הגדולה שבעיר מולדתי הליטאית זוכרת אני תמיד בחיבה מיוחדת. בזכות יופיה, ההולך וכלה מן העולם, מחבבת אני אותה. עוד מעט ולא יהיו עוד בשום עיר שבעולם חצרות כאלה. בתי העץ הקטנים הצבועים ירוק, וגינה ליד כל בית, תשע מספרן, וגן גדול בתוך החצר – אמנם, נעול הוא, רק לשני כלביה הטפשים והשמנים של בעלת הבית מותרת הכניסה ללא כל הגבלות. אבל מחלונני, מדירת העלייה, רואה אני בכל אביב את פריחת הדובדבן והתפוח. ובגינה שלי פורח עץ השזיף... אולם זהו הגן – החצר, החצר איננה רק שטח בין גנים, ויש לה מעלות וחסרונות לרוב – יש מגרש לקרוקט, שאיננו חלק ביותר, ואף על פי כן אפשר להשתמש בו, ויש דרך ארוכה מביתה של חברתי ועד השער, שבעל ביתנו, אציל פולני, מי שהיה פאר הקצינות הרוסית, מתהלך בו מן הבוקר ועד הערב הלון ושוב, הלון ושוב, ומקלו הצהוב – נגרר אחריו כזנב. לפרקים הוא משוחח איתנו על ספרות: הוא ניגש אל חברתי, היושבת על מעקה הבית וקוראה בספר עבה ואומר: "מרז'קובסקי? מרז'קובסקי?²⁹¹ הקדמת, חביבתי, הקדמת לקרוא. אספר לאמא ואומר לה שתאסור עלייך לקרוא ספרים כאלה..." בשעת שיחות מסוג זה אנו שונאות אותו, אותו ואת גניו היפים, ואת חצרו הבתולית המתהדרת.

(*"העיר הזאת"*, 1939)

291. דמיטרי סרגייביץ' מרז'קובסקי (1865-1941) – משורר, סופר, פילוסוף וחוקר ספרות רוסי שהתמקד במשמעות הנצרות ובמשמעות המאבק המתמיד שבין הרעת לבין האמונה ובין החומר לבין הרוח.

הגימנסיון העברי בקובנה

עד שיבתן לליטא לא זכו שתי הילדות בנות התשע להשכלה מסודרת. ציפה גולדברג החליטה לשלוח את לאה לבית הספר הרוסי למסחר – אחד ממוסדות החינוך היחידים בעיר שהנהיג יום לימודים ארוך ובכך אפשר לה לעבוד בבקרים כפקידת בנק. ודאי גם נשאה חן בעיניה האפשרות שבתה תרכוש מקצוע מעשי ותעמיק את ידיעותיה ברוסית, וכל זאת במוסד שרוב מוחלט של תלמידיו – כ־90 אחוז – יהודים. חלק מן השיקולים הללו עמדו בהכרח גם לנגד עיני הוריה של מינה לנדוי, שאף להם הייתה אוריינטציה רוסית. בקיץ 1920 עמדו מינה ולאה בהצלחה בבחינות הכניסה לבית הספר הרוסי למסחר. אלא שימים אחדים לפני תום החופש הגדול, כמעט בן לילה, שינה המוסד החינוכי את ייעודו: ביוזמת הורים ציוניים של תלמידים בבית הספר ובהם גם הוריה של מינה לנדוי, ובהתערבות יושב ראש ההסתדרות הציונית בליטא ומזכיר הקהילה היהודית בקובנה, הפך בית הספר הרוסי לגימנסיון עברי. בכך עלה מספרן של הגימנסיות העבריות בליטא לשלוש (הראשונה, במְרִימְפּוֹל, הוקמה כשנתיים לפני כן). בקובנה הייתה זו הגימנסיה העברית הראשונה, והצלחתה הובילה לימים להפיכת הגימנסיה היהודית היחידה בעיר (ה"ריאל גימנסיון"), שהוקמה כבר ב־1915 ברוח גרמנית גמורה, לגימנסיה עברית אף היא.²⁹²

הגימנסיון העברי שזה מקרוב נוסד לא השתייך אמנם לרשת החינוך העברי בגולה "תרבות", אולם הקמתו נבעה מאותן סיבות שהובילו לשגשוגה של הרשת בליטא, ובראשן מתן האוטונומיה התרבותית ליהודי המדינה: ליטא הייתה היחידה מבין המדינות שזכו בעצמאותן בתום המלחמה, אשר כיבדה את הסעיפים בחוזה ורסאי, המקנים למיעוטים זכויות נרחבות יחסית בתחומי החינוך, הדת והתרבות. וכך ב־1928, שלושה מכל ארבעה צעירים יהודים ליטאים בגיל חינוך למדו בבתי הספר של "תרבות"; לשם השוואה, באותה תקופה למדו במוסדות החינוך של רשת זו בפולין פחות מ־10 אחוזים מן הצעירים היהודים שם. יחד עם תלמידי רשת החינוך הדתי "יבנה" מיסודה של "אגודת ישראל", רשת שגם בה שפת ההוראה הייתה על פי רוב עברית, הקיף החינוך העברי בליטא כ־87 אחוז מהצעירים היהודים, מהגיל הרך עד השכבות העליונות בגימנסיות; זאת בשעה שבפולין כ־72 אחוז מהצעירים היהודים התחנכו בבתי ספר ששפת ההוראה בהם הייתה יידיש או שפות אחרות.

הסבת בית הספר הרוסי למסחר לבית ספר יסודי ותיכוני עברי זכתה בכרכת ובהכרת השלטונות הליטאיים, ולמן השנה השנייה לקיום הגימנסיון הוענק לו מימון ממשלתי חלקי. בלבם בירכו ודאי השלטונות על דחיקת רגלי ההשפעה הרוסית, המאימת עליהם,

292. ברוח הגימנסיון העברי בקובנה קמו לימים בתל אביב בית הספר היסודי על שם א"ד גורדון (בניהולו של אליהו בייליס, מורה לשעבר בגימנסיון) ו"תיכון חדש" (בניהולם של טוני הֶלֶה וד"ר אהרן ברמן, שהיה המנהל השני של הגימנסיון).

דחיקה שמבחינתם התבטאה גם בשם שבחרו המייסדים למוסד החדש – גימנסיון, ולא גימנסיה, מתוך כוונה לקרב את המלה אל מקורותיה היווניים ולהרחיקה מהגייתה הרוסית. אלא שמהלך זה נתקל בהתנגדות חריפה של התלמידים הבוגרים במוסד והוריהם. רבים מהם לא ידעו צורת אות עברית מהי, והתקשו לקבל עליהם את עול לימודה של השפה זמן קצר כל כך לפני סיום חוק לימודיהם. בסיכומו של המאבק הושגה פשרה: ארבע הכיתות התחתונות בגימנסיון ילמדו בעברית, וארבע העליונות – ברוסית, ובהדרגה כולם יעברו ללימוד בשפה העברית.²⁹³ וכך אפוא היו גולדברג, לנדוי ובני כיתתו לבני המחזור הראשון של הגימנסיון העברי בקובנה שהתחנך מתחילת לימודיו על ברכי העברית, בכל המקצועות (פרט ללימודי השפות הזרות, כמוכין).

התכתבותן של לאה ומינה הצעירות אינה מסגירה את המאמץ האדיר שנדרש כדי לסגל את בית הספר למתכונתו החדשה: מורים רבים שלא הסכימו לשינוי פוטרו ואת מקומם תפסו צעירים יהודים ילידי ליטא, רוסיה וגרמניה, חלקם בעלי תארים ממוסדות להשכלה גבוהה בחוץ לארץ וכולם חדורי להט ציוני; "הכרזת בלפור" ניתנה רק שלוש שנים קודם לכן והתקווה להקמתו של "בית לאומי" נראתה קרובה למימוש יותר מתמיד. כבמוסדות חינוך עבריים אחרים בגולה, גם כאן חסרו ספרי לימוד בעברית, ורבים מן המורים החדשים עשו ימים כלילות בחיבור ספרי עזר למקצועותיהם, ובתוך כך שקדו על שיפור ידיעותיהם בעברית. על המפעל יוצא הדופן ניצח המנהל בפועל, דוקטור משה שְׁוואַבָּה. סיפורו מרתק וראוי להתעכב עליו בקצרה: הוא נולד בעיר האלה שגרמניה ב-1889, התמחה בברלין בלימודים קלאסיים ועם פרוץ מלחמת העולם התגייס לצבא גרמניה. במהלך הקרבות נפל בשבי הרוסים, הועבר לסיביר וכרבים מבני דורו התוודע כך לראשונה ל"אוסטייִן", היהודים המזרח אירופים, ונפשו נקשרה בנפשם.²⁹⁴ אחרי מהפכת 1917 ברוסיה שוחרר שוואבָּה מן השבי, ובתום מלחמת העולם, עם מתן האוטונומיה התרבותית ליהודי ליטא, החליט להקדיש את מרצו לחינוך בקהילה זו. תחילה עבד במשרד החינוך הליטאי ואז מונה למנהל הגימנסיון, משרה בה החזיק חמש

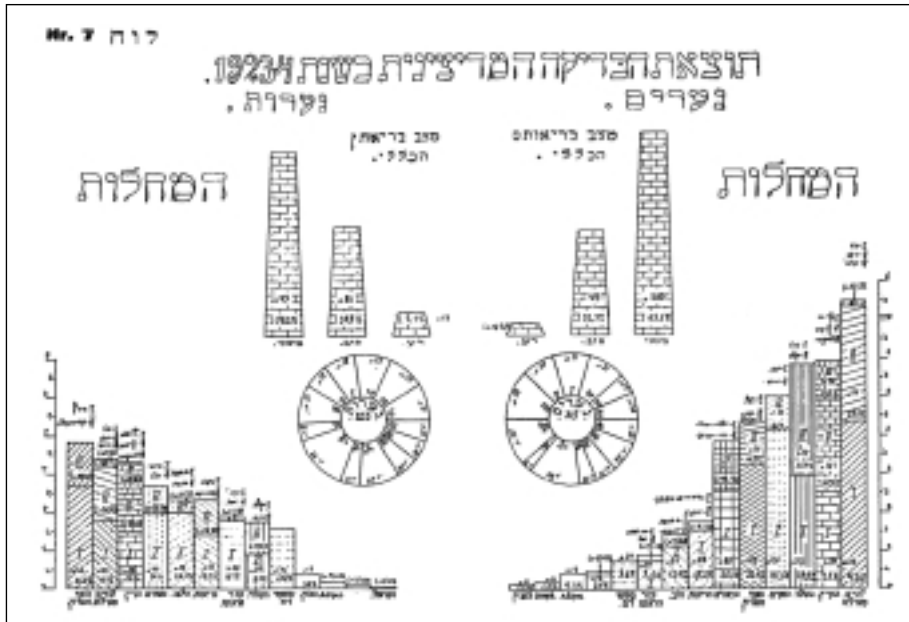
293. על תלמידי הכיתות העליונות בגימנסיון באותה עת נמנה מי שלימים יהיה לפילוסוף צרפתי נודע – עמנואל לוינס. ראו בקובץ היכל ששקע... - החינוך העברי בקובנה, מוסדות ואישים (1962), עמ' 229, וכן בביוגרפיה שכתב עליו שלמה מלכה, עמנואל לוינס: ביוגרפיה - החיים והעקבה, תרגום מצרפתית: דניאלה יואל, עריכה מדעית: זאב לוי, רסלינג, 2008, בייחוד עמ' 32.

294. מלחמת העולם הראשונה הפגישה קצינים וחיילים יהודים רבים ששירתו בצבא גרמניה עם אחיהם במזרח אירופה, בעיקר בכתי הכנסת, בחגים ובמועדים. רבים מן היהודים הגרמנים חזרו בתום המלחמה אל הקהילות הללו ותפסו שם תפקידי מפתח בתחומי החינוך והתרבות. ואמנם ההיקסמות של היהודי המערב אירופי מן היהודי המזרח אירופי הייתה תופעה רווחת יחסית בזמנו. עוד במהלך המלחמה, נשלחו קצינים ואנשי ממשל גרמנים ממוצא יהודי להקים בתי ספר תיכון ששפת ההוראה בהם הייתה גרמנית, במקומות שבהם שאף הממשל הצבאי הגרמני להביא ל"גרמניזציה" של האוכלוסייה המקומית (כך, למשל, מונה דוקטור יוסף קרליבך למנהל הגימנסיה הריאלית בקובנה), ויהודים-גרמנים אלה המשיכו בכמה וכמה מקרים להחזיק במשרותיהם גם לאחר סיום הכיבוש הגרמני שם.

שנים, עד עלייתו ארצה והשתלבותו באוניברסיטה העברית ב־1925. שוואבה הביא עמו שיטות חינוך חדשניות לזמנו, שדגלו בהגברת מעורבותם של התלמידים בבית הספר וב"חינוך עמלני" ברוח הגותו של המחנך הגרמני גיאורג קרשנשטיינר (Kerschensteiner). כך הוקמה בגימנסיון "הסתדרות תלמידים" שניתנו לה סמכויות נרחבות, דוגמת משפט חברים, ואף זכות לייצוג התלמידים במועצה הפדגוגית של בית הספר. בהמשך הפכה ה"הסתדרות" ל"קלוב", שבו בילו התלמידים לפחות פעמיים בשבוע את שעות אחר הצהריים במגוון פעילויות וחוגים, כולם על טוהרת העברית.

בין השיטות המתקדמות לזמנן הייתה גם "אֶנְקָטָה פסיכולוגית", כלומר משאל שנערך בין תלמידי המוסד. את הסקר ערך המורה דוקטור אהרן ברמן, שזמן קצר אחרי כן התמנה למנהל הגימנסיון. "רצינו לדעת", העיד בדו"ח שחיבר, "אילו אידיאלים שליטים בנוער המתחנך בבית ספרנו, עד כמה עבודתנו הלאומית-העברית מצאה הד בלבבות תלמידנו [...] לדעת את זעזועי נפשו של כל תלמיד ותלמיד, חלומותיו ומחשבותיו, שמחתו וייאושו, ובאופן כזה לקרב את הלבבות של המורים והתלמידים [...]". המשאל, שנזכר גם בחליפת המכתבים של גולדברג ולנדוי, נערך ב־1925, והוא פותח צוהר ייחודי אל הלכי הרוח של חניכי המוסד. מסתמנת בו נטייתם הציונית המובהקת – התשובה השכיחה ביותר לשאלה "מה אני רוצה להיות בעתיד?" הייתה: "פועל בארץ ישראל (שומר, צופה, איכר, גנן)", ורבים השיבו גם בפשטות: "לעלות לארץ". הישג זה נזקף הרבה לזכות הרוח הציונית הנלהבת של מורי הגימנסיון, שבאחת השנים הגרילו בין תלמידיהם פרס יוקרתי – סיור לימודי לפלשתינה/ארץ ישראל, ושבוים הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בירושלים ב־1925 (גולדברג ולנדוי למדו אז במחלקה הרביעית – כתה ח' במושגיניו) קיימו מצעד חגיגי ברחובות קובנה, בשיתוף תנועות הנוער ושאר בתי הספר העבריים בעיר לציון המאורע. בצד "האנקטה הפסיכולוגית" הקפידה הנהלת הגימנסיון לאסוף נתונים שוטפים על חניכי המוסד ולהפיק מהם תיאורים סטטיסטיים לשימושה. מתיאורים אלה עולה כי 6 אחוזים מתלמידי הגימנסיון ב־1924-1925 היו יתומים (רובם מאב) – תוצאת מלחמת העולם; למעלה מעשירית התלמידים לא היו תושבי קובנה אלא הגיעו מערי השדה; ובחתיך סוציו-אקונומי, רוב התלמידים היו בני חנוונים וסוחרים. מנתונים שנאספו בשנת הקמתו של הגימנסיון מתברר כי כעשירית מהתלמידים היו פטורים ממחצית שכר הלימוד השנתי, ללמדך הן על המצוקה החומרית של חלק לא מבוטל מבני הקהילה, והן על הסיוע ההדדי שהונהג בה, במסגרתו השלימו מוסדותיה את הסכום החסר עבור התלמידים הנזקקים. לאה גולדברג מנתה על התלמידים הללו: משפחתה קיבלה בקביעות הנחה בשכר הלימוד.

למרות שגולדברג ובני כיתתה חלקו את חוויית הפליטות במלחמת העולם ורבים מהם בילו כמותה תקופה ארוכה בפנים רוסייה, חציץ בינה לביןם מחסום השפה: רובם ככולם ידעו אמנם רוסיית ברמה זו או אחרת בשוכם מגלות רוסייה, אולם הדיבור בשפה זו (להבדיל מהקריאה בה) נתפש בחברת הילדים כהתנשאות לשמה. מרבית הילדים, ובכללם גם מינה, דיברו יידיש על בוריה, והגיעו לכיתה עם ידיעות כלשהן בעברית, בין אם המוטיבציה של הוריהם להקניית העברית לילדיהם הייתה דתית ובין אם נבעה מתוך רגש ציוני.

מתוך הקובץ "נתיבתנו": תוצאות מבדקים רפואיים שנערכו לתלמידי הגימנסיון

גולדברג הבינה יידיש במידה מסוימת אך לא ידעה להתבטא בה, למרות שאביה היה חובב נלהב של שפת יידיש וספרותה. עברית לא ידעה כמעט כלל: לפני שחלה, הספיק אביה ללמדה רק את שתי האותיות הראשונות של שמה בעברית, שצירופן, כדבריה לימים, "הרי זה לא". בשל קשיי השפה חשה עצמה גולדברג בת התשע מנותקת מהמתרחש בשיעורים ובהפסקות במשך תקופה ארוכה, והשתלבותה החברתית נתקלה בקשיים. קשיי השפה של שתי החברות הם שהכתיבו את בחירתן לתקשר ביניהן לא ביידיש אלא דווקא בעברית — כמעין שפת סתרים, שתחילה הייתה שפה זרה עבור שתיהן.

פרט לעברית למדו תלמידי הגימנסיון חמש שפות: לטינית, ליטאית, גרמנית, אנגלית ורוסית. הפוליגלוטיות (ריבוי השפות) הייתה אמנם תכונה אופיינית ליהודים בגולה, אך בדיעבד ניתן לומר כי דורן של גולדברג ולנדוי היה אחד האחרונים שתכונה זו נטבעה בו כעין "טבע שני". נקל לשער כי גולדברג הצטיינה בשיעורי הגרמנית והרוסית, שכן אלה היו שפות האם שלה (בצד הרוסית שלטה אמה גם בגרמנית, משום שמוצאה היה מקניגסברג — בירת מחוז פרוסיה המזרחית של גרמניה בזמנה). כמוה גם לנדוי הייתה בקיאה ברוסית (היא נולדה וגדלה במינסק) ובגרמנית, שפה ששימשה אותה באותן שנים בכיקוריה אצל משפחתה בברלין. הליטאית הייתה עבור גולדברג ומינה, כמו גם עבור רוב חבריהן לכיתה, בגדר שפה זרה גמורה: היא נתפשה בעיני השכבות המשכילות במדינה, היהודיות והלא יהודיות כאחת, כשפת המוני העם, ואלמלא תכתיבו של מיניסטרוני ההשכלה הליטאי, שהלכו והתרבו עם השנים, איש לא היה טורח לרכוש

אותה. כל שפה הובילה להשתייכויות ומחוזות נפרדים: שתי השפות האימפריאליות – הרוסית והגרמנית – הוליכו מזרחה ומערבה, למוסקבה ולאודסה, לווינה ולברלין, אל מרכזי התרבות הכללית, היהודית והעברית; לימוד הליטאית היה תנאי הכרחי, פורמלי וגם מעשי, להשתלבות במדינה החדשה שזה מקרוב קמה; לימוד העברית סימל ובסופו של דבר גם פרץ את הדרך לבחירה משכלת לאומית-יהודית; השפה המתה באמת – הלטינית – נועדה לשמש אמצעי ללימודים ההומאניים הכלליים. החשיפה לשפות השונות, בחירתן וטיפולן משולות למארג המכיל זיקות תרבותיות ואינטלקטואליות, אוריינטציות פוליטיות וחלופות מקצועיות.

”לבחור לשון, כמו שבוחר לו טבעת”

השנה הרביעית ללימודיהן של מינה לנדוי ולאה גולדברג בגימנסיון (ראשיתה בספטמבר 1923), מסמנת גם את התבססות קשר המכתבים ביניהן שהחל באופן מהוסס מעט באותו חופש גדול. בהמשך שנת הלימודים פוצלה כיתתן – עדות לכך שמספר תלמידיה עלה על 60. בהתאם להנחיית מיניסטרויון ההשכלה הליטאי, נהגו לפזר את תלמידי הכיתה הגדושה לא בין שתי כיתות מקבילות כי אם בין שתי מגמות, ריאלית והומנית. לנדוי וגולדברג נותרו גם אז יחד, במחלקה ההומנית, ולרוב חבשו יחדיו אותו ספסל. משמעותית יותר עבור גולדברג הייתה הקמת הסקציה לספרות עברית, כשנתיים אחר כך. עם ייסודו, היה הגימנסיון העברי בקובנה למוסד החינוכי הראשון בליטא שהורה ספרות עברית, עובדה שחייבה את מרכז המקצוע, נתן גרינבלאט (גורן), להתמודד עם לבטי בחירת חומר הלימודים ומתכונת העברתו. הוא שקל לאמץ את תכניות לימודי הספרות שנהגו בגימנסיה הרצליה ובגימנסיה הריאלית בחיפה, אלא שלא ניתן בהן ביטוי מספק להווי החיים היהודיים בגולה. גם במקצוע זה הורגשה מצוקה חריפה בספרי לימוד עבריים מתאימים, ולא היו בנמצא די עותקים מן היצירות שנלמדו; ואם לא די בכל אלה, הרי שיצירות הספרות, רובן מן העת החדשה, נלמדו בגימנסיון הקובנאי במסגרת שיעורי השפה העברית ולא בשיעורים נפרדים. למרות הקשיים, תפס הספר העברי מקום של כבוד בקרב תלמידי הגימנסיון: בשנת הלימודים 1924-1925 היו קרוב ל-70 אחוז מהתלמידים מנויים בספרית הגימנסיון, שמנתה כ-500 ספרים עבריים וכ-1000 לועזיים, בארבע שפות; במהלכה נרשמו כ-6,000 השאלות, למעלה מ-90 אחוז מתוכן – של ספרים עבריים. ניתן לשער כי גולדברג הרבתה לשאול דווקא את הספרים הלועזיים, אף לאחר שמנהל הגימנסיון שוואבה, בכבודו ובעצמו, דרבן אותה לשאול ספרים עבריים, מכיוון שעד אז לא העריכה במיוחד את מעט היצירות העבריות שאליהן התוודעה. אמנם עולה מיומניה כי החלה לכתוב שירים וסיפורים בעברית כבר בסוף השנה השלישית ללימודיה בגימנסיון, כלומר בגיל 11, אולם רק עם ייסוד הסקציה הספרותית, בהיותה תלמידת המחלקה השישית (כיתה י' במושיג'נו), והיא בת 14-15, הפכה עבורה העברית לשפת תרבות, והיא החלה מושפעת ומתרשמת עמוקות מיצירות ספרות עברית:

ושם [בסקציה לספרות עברית] נתגלו לנו בבת אחת שניים שהיו לי הפתח להערכה חדשה ואחרת של הספרות שאני עצמי חלמתי אז להיות שותפת לה: גנסין וברנר. חוויית גנסין הייתה היסודית בחיי. ומגנסין ומשכול וכשלוך של ברנר (בסקציה קראנו את מכאן ומכאן ואת בין מים למים) נכנסתי, מה שקוראים, פנימה. ומהם החלה האהבה.

ואני זוכרת כיצד הובאו לאותה סקציה מאוחר יותר, גם החוברות הצהובות של הדים, וקראנו בפעם הראשונה את שירי שלונסקי, והרבה דברים החלו להתנגן בהברה הספרדית. ועמדנו בתוך העולם שלנו, שהיה עולמה של השירה העברית החדשה. (היכל ששקנו)

משה פרנק היה מורה לתנ"ך ולהיסטוריה עברית, מאותם מורים המצליחים בכוח כשרונם להדביק את תלמידיהם באהבת הדעת. גולדברג התאהבה בו, וכדי לשאת חן בעיניו, העידה לנדוי לימים, היא למדה על פה את קהלת ואת שיר השירים. פרנק הדריך בהתנדבות שני חוגי העשרה לתלמידי הגימנסיון, האחד בספרות והאחר בהיסטוריה; בחוג הספרותי הפגיש את תלמידיו עם יצירות מן הספרות העברית ומספרות העולם. הקריאה ביומניה של גולדברג מגלה כי במקרים אחדים הייתה בקיאותה בספרות רחבה משלו, וכי היא העבירה לעיונו יצירות שלא הכיר – מאת שניאור ושלונסקי.²⁹⁵

הסקציה הספרותית מהווה צומת רוחני משמעותי ביותר עבור גולדברג: היא נכנסה אליו כיוצרת דיגלוטית (דו לשונית), ברוסית ובעברית, ויצאה ממנו כיוצרת חד לשונית. כחצי שנה לפני המפגש הראשון של הסקציה שקלה לפרסם את אחד משיריה הרוסיים בעיתונות; כחצי שנה אחריו – ביולי 1926 – נזכר ביומניה בפעם האחרונה שיר רוסי פרי עטה. השפה הרוסית ותרבותה ימשיכו כמובן למלא תפקיד מרכזי בחייה, אך זו הנקודה שבה הן מאבדות את בכורתן ומשתעבדות לכלי ההבעה האמנותית הבלעדי שלה – העברית; ואך סמלי הוא שגולדברג שוקדת באותה תקופה על תרגום שיריו של המשורר הרוסי אלכסנדר בלוק לעברית.

295. למותר לציין שמכתביה של גולדברג ללנדוי, כמו יומניה, מתווים את ה"ביוגרפיה ליטררריה" (ההשכלה הרוחנית) שלה, שהייתה משותפת בחלקה גם ללנדוי. כפי שעולה מן המכתבים, רשימת הקריאה של גולדברג הייתה מורכבת רובה ככולה מיצירות שהיו קנוניות כבר בתקופתה, למרות שגם מקומן של יצירות פופולריות אינו נפקד, ובכלל הרגלי הקריאה של גולדברג הצעירה לא היו מנותקים מהאופנות של זמנה: פריחת הרומנטיקה נוסח הספרות הסקנדינבית (סטרינדברג ואיבסן); לימים תרגמה את פֶּר גִּינְט של איבסן) והמשיכה לתרבויות אקזוטיות (בתיאום של המשורר והסופר הבנגלי רבינדרנת טאגור, שזכה בפרס נובל שנים ספורות קודם לכן, ושל היוצרים הגרמנים מקס רֶאוּטְנֶנְדִּי וקְלֶאפּוֹנְדֶּ). רבים מהספרים הנזכרים כאן במכתביה של גולדברג חדשים, כלומר ראו אור לראשונה שנה או שנתיים בלבד קודם שקראה אותם. עובדה זו מעידה, בין השאר, גם על הקשר האמיץ שהיה למרכז הספרותי העברי בקובנה עם המרכז בארץ ישראל: כך, למשל, גולדברג קראה את ספר שיריו של אורי צבי גרינברג כלב בית בשנת פרסומו, וכמובן גיליונות עדכניים של כתבי העת הספרותיים הארץ ישראליים.

העיון ביומניה של גולדברג מאותן שנים מאפשר לעמוד, גם אם במקוטע, על התגבשות בחירתה בעברית, ומאיר אותה כמהלך מודע ומורכב. מהלך זה ניזון אמנם מהתלהבות ציונית אך מעיד בעיקרו על שניות רבה. כך למשל היא כותבת בגיל 14: "והאידיאות: בארץ אני עוד מאמינה, אבל בעברית... אני יודעת. אני יראה להיעשות פתאום יודישיסטית. קודם היה לי ברור שצריכה להיות שפה עברית, וחסל! נדמה לי כי ידעתי מדוע. ועתה הנה שכחתי. לי נדמה משונה ומוזר. אני איני מבינה למה ולמי זה נחוץ שעם שלם ידבר בשפה שאינו יודע אותה, שקשה לו להתלמד, שלא בה הוא חושב. אבל איני בטוחה בזה". בהקשר אחר היא משרטטת את המציאות הלשונית הפוליגלוטית שבה חיים היא, לנדוי ובני דורה כבררת מחדל מתמדת: "לנו אין שפה. מימות ילדותנו מדברים עמנו בשלוש אם לא בארבע שפות. ובאף אחת אין לנו שורשים. אנו אוהבים את כולן, את האחת מפני ספרותה יפה, השנייה מפני שהורינו מדברים בה, השלישית מפני שלפי השקפתנו והפרינציפים שלנו, היא צריכה להיות שפתנו. ואם אנו בוחרים בשלישית, אם אנו מתקשרים בה יותר מאשר באחרות, אם אנו באים לידי הכרה שבה ורק בה צריכים אנו לחשוב, האם נוכל גם ליצור בה? הלא זוהי שפה שלמדנו, הלא על פי רוב איננו יודעים אותה היטב! ובכל זאת עלינו להתעקש. אם גדול המרץ וחזק הרצון, יהיה 'כן'" (ההדגשה שלנו).

העדר השורשים בשלוש השפות (רוסית, יידיש ועברית) הוא שמבליט את יסוד הבחירה החופשית הנלווה להתקשרות אל העברית. בעיבורה האמנותי מציגה גולדברג את הבחירה הזאת כבלתי תלויה וכבעלת אופי רומנטי: "לבחור לשון, כמי שבוחר לו טבעת. הזכות הזאת לבחור כלשון כטבעת קידושין, ולברך עליה, הרי את מקודשת. —" (והוא האור, 2006 [1946], עמ' 185); אך ללא עיבוד זה, מתגלים המשקעים שהפכו את הבחירה החופשית לכאורה לבחירה מכורח: "[...] בוודאי שהכתיבה בעברית בגיל הנעורים הייתה בשבילי עניין של בחירה, מאחר שבשנות חיי הראשונות קראתי רוסית, דיברתי רוסית וחשבתי רוסית הרבה יותר מאשר עברית. אבל לא רציתי לכתוב רוסית. ואחר כך נעשו הדברים טבעיים ומורגלים, ועד עצם היום הזה אינני מסוגלת לתאר לעצמי שהייתי יכולה לכתוב משהו בכל לשון אחרת, אלא אם כן יהיה זה משהו היתולי ובלתי רציני..." — כך אמרה בריאיון שנערך איתה ב-1959 (ההדגשה שלנו). ואמנם, כל כמה שבחירתה של גולדברג בעברית כשפת יצירה מתבקשת לאור האקלים הרוחני שטיפח הגימנסיון, היא מצטיירת כמהלך התלוש מבית הגידול שלה:

דבר זה נתקבל מוזר מאוד אצלנו בבית, כי המשפחה לא הייתה ציונית [...] אבי היה יידישיסט; אמי הייתה זהה לו בדעות; דודתי, שגרה איתנו, גם היא הייתה שייכת למשהו הקרוב ל"בונד". ופתאום, בבית כזה — ילדה שבשבילה העברית זה העיקר. הייתי מדברת עברית, והידידים השמאליים של הורי היו אומרים: אתם לומדים בבית הספר גם לטינית, מתרגמים משפה מתה אחת לשפה מתה שנייה. הם לא ידעו, שהשפה המתה הזאת — בה התחלתי לכתוב, אגב, כשהייתי

בת 11 – תהיה בשבילי, ובשביל חלק ניכר של העם היהודי, אותה שפה, שהיא חיה יותר מן השפות האחרות, שהם כל כך העריכו אותן.
(ריאיון עם אריה ארד, "אחד מעיר", 1969)

"המשוררת שלנו"

כשם שמשוה פרנק סלל את דרכה של גולדברג אל הספרות העברית כקוראת, כך הכשיר נתן גרינבלאט את דרכה ככותבת; בעיקר במעשה, ופחות בעצה ובהכוונה. גרינבלאט היה בעצמו משורר, סופר ומסאי שגדל בקובנה אך נאלץ לגלות ממנה בשל פעילותו בתנועה המהפכנית של 1905, שבגינה נכלא פעמים אחדות. הוא עקר אפוא לאודסה ושם התקרב לביאליק, דרויאנוב ומנדלי ואל חוג היוצרים היהודים הצעירים בעיר. ב-1921 חזר לקובנה שהייתה בינתיים לכירת ליטא העצמאית והתבלט בפעילותו

הציבורית והתרבותית העברית. בתפקידיו כעורך הדור שבועונים העבריים הד ליטא, נתיבות ועולמנו, וכתבי עת ספרותיים ביידיש, היה לאחד מקובעי הטעם המרכזיים ב"רפובליקה הספרותית" היהודית בליטא והקפיד לתת במה לכשרונות הספרותיים הצעירים במדינה, שרבים מהם היו תלמידיו; פרט לעבודתו בגימנסיון העברי בקובנה, הורה גרינבלאט גם ב"ריאל גימנסיון" שבעיר ובסמינריון למורים של "תרבות". לזכות גרינבלאט נזקף פרסומה הראשון של גולדברג בכתובים – מחזור שירים, "מזמור לאור" שמו, שנדפס בדור שבועון נתיבות שבעריכתו ב-11 בפברואר 1927, זמן קצר לפני שמלאו לה 16 שנה; בראש השירים שהופיעו שם נכתב: "תלמידת מחלקה ז'²⁹⁶ תוך זמן

נתן גרינבלאט (גורן) בצעירותו

קצר התפרסמו שירים פרי עטה גם בשבועון לנוער גלים בעריכת י' זרדין ותרגומיה לשירים ליטאיים, בקובץ הספרות הליטאית העממית שערך מורה אחר בגימנסיון העברי, דוקטור משה ירדני-זקהיים. הצמא ששרר באותה תקופה לקולן של נשים בספרות העברית החדשה הקל ודאי על התקבלות כתבי היד של גולדברג הצעירה בבמות הספרותיות השונות, בקובנה ובהמשך גם בארץ. היא עצמה הייתה מודעת לכך, כפי שכתבה למינה,

296. מחזור שירים זה ושאר שיריה המוקדמים כונסו בלאה גולדברג: שירים, מהדורה חדשה מתוקנת, 1986, כרך ג, עמ' 97 ואילך. גולדברג סיפרה בשני ריאיונות שנערכו איתה כי שירה הראשון נדפס בעיתון הד ליטא (ריאיון עם א"ב יפה, 1959, נדפס בידענות ואחרונות, 28.1.1977; ריאיון עם יצחק בצלאל, למרחב, "משא", 7.11.1964), אלא שעד כה לא אותר פרסום שזכה בגיליונות העיתון. מיומניה עולה כי שירים שכתבה נדפסו בעיתון הכיתה או בית הספר, התלמיד העברי שמו, כבר ב-1924 (יומני לאה גולדברג, 20.6.1924), יתכן שאחד מהם היה שירה העברי הראשון שהקריאה בפני כיתה, "עץ העוזר שפרח בגינה" (ראו: היכל ששקט, עמ' 155).

בעקבות דברים ששמעה מסופר הילדים ישראל נשף בפגישה מקרית עמו: "הוא אומר שלבחורה אין צורך בפרוטקציה כי הירחונים העבריים משתדלים לתת את האפשרות לנשים להדפיס את יצירותיהן" (30.7.1926). ואמנם בנתיבות ראו אור גם יצירותיהן של שיינה מהיפית, יהודית הלפר, נחה גרין, שרה אייזן, חנה הורביץ ועוד.

בשנת לימודיהן האחרונה בגימנסיון, שמה של גולדברג כמשוררת מבטיחה כבר הלך לפניה בקרב חבריה. היא כותבת אז ביומנה: "כאן כולם מתייחסים אלי באופן מצוין, מעריכים אותי מאוד. ובכלל, אני כמובן ידוע בבחינת בת יחידה. כולם מכירים אותי, ואף מורה אחד לא ידבר אתי כך כמו שמדבר לפעמים עם האחרים" (יומני לאה גולדברג, 14.12.1927). ביריעה קצרה שהתפרסמה בעיתון נתיבות חודש לפני כן דווח כי ב"נשף פּיכּמון" שהתקיים בגימנסיון העברי, "התלמידה של המחלקה השמינית, המשוררת הצעירה לאה גולדברג הרצתה על היסודות הליריים בשירתו". על המעמד שרכשה לה כבר אז מעידים גם קטעים אחדים ברומן שחיבר נתן גרינבלאט, בתיה חן, כפי שחמוטל בריוסף הראתה בעבר בקצרה. זהו רומן מפתח שגיבורתו היא נערה יהודיה המצליחה לפלס את דרכה מבית קשה יום בפורבינציה הליטאית אל הגימנסיון העברי בקובנה. דמותה עוצבה בהשראת ריבה (רבקה) שלום, שהייתה עוזרתו של גרינבלאט בתנועת הצופים ונפטרה בדמי ימיה; נתן גרינבלאט מופיע כאן בדמות נחמן הירקי (והרי פירושו המילולי של השם גרינבלאט הוא "עלה ירוק"), המורה הנערץ לספרות; מנהל הגימנסיון, דוקטור וולדי, הוא בן דמותו של שוואבה, וניתן להמשיך ולמנות כך את הדמויות הממשיות הנסתרות מאחורי הדמויות הבדיוניות שברומן. גולדברג ולנרדי קראו את היצירה הזאת כשנדפסה בהמשכים בהד לייטא, מפברואר 1925 ואילך ובהמשך גם בביטאון תנועת "השומר הצעיר" המקומית (זיו) ונתיבות, ומטבע הדברים גילו בה עניין רב (ראו בעיקר המכתב מ-13.11.1925); אך סביר להניח שעניניהן לא שזפו את הקטעים הבאים, שככל הנראה נוספו ליצירה לקראת פרסומה בספר ב-1938, כשנתיים לאחר עלייתו של גרינבלאט ארצה – קטעים המתארים בוודאות את גולדברג הצעירה, "המשוררת שלנו":

מבטה של בתיה הוצמד לתלמידה אחת חוורת-פנים וגמישה. שאלה את צפורה מי היא, – המשוררת שלנו – לחשה צפורה בקנאה, כבר הדפיסה שירים אחדים... גם לי הבטיח הירקי להדפיס בקרוב...

[...] נגשה אליה ובקשה ספר לקרוא. זו הציעה ספר השירים של אנה אחמטובה... העיפה בתיה מבט בספר והביעה את צערה שאינה נזקקת לרוסית... נתקשרה שיחה ביניהן. המשוררת הפליאה את בתיה בטעמה הדק, כה צעירה, ומבוגרה כל כך... נמצא שהילדה הזאת אוהבת יותר מכל את התנ"ך. משונה היה הדבר בעיני בתיה, הרי היא עצמה כמעט שאינה מעיינת בו, קוראה בחטיפה כמה שנחוץ לה לשעור...

– את התנ"ך – התלוצצה המשוררת – משנאיים עלינו המורים שאין להם נשמה, אולם המורה הקודם לתנ"ך בגימנסיה היה ממין אחר, חבל שהלך...

פרט לחיבתה המופגנת של "המשוררת שלנו" כלפי המורה לתנ"ך (משה פרנק) מזכירה ומסגירה הדמות את קרבתה אל גולדברג גם בהערכתה הרבה לאחמטובה. גולדברג כתבה ב־1961 כי בצעירותה "קראתי אותה כמה שנים בהתלהבות וידעתי על פה את מרבית שיריה, וללא ספק גם חיקיתי אותה שלא מדעת בכותבי עברית".

מחלקתן של גולדברג ולנדוי בחזית הגימנסיון, ככל הנראה בשנת לימודיהן האחרונה שם (1928-1929). גולדברג - שנייה מימין בשורה הקרובה לחלון הימני; לנדוי - שנייה משמאל בשורה האמצעית (משמאלה תלמידה בחולצה בהירה)

"סערות גדולות אין כאן. פרק בגיאוגרפיה של הנפש"

על אף שגולדברג מופיעה כבתיה חן בדמות המשוררת, היא קרובה למדי גם לדמותה של גיבורת הרומן: כמוה אף היא טרודה ללא הרף בדאגות כספיות. ציפה גולדברג הייתה מפרנסת יחידה, כמעט מיום שמשפחתה שבה לקובנה ועד שגיסתה הצטרפה אליה, אך גאוותה מנעה ממנה להיעתר לבקשת בתה להורות שיעורים פרטיים, גם כאשר בנות כיתתה עשו כן. לבסוף התרצתה האם, ולאח בת ה־14 החלה ללמד שיעורי עזר בספרות ארבע פעמים בשבוע, ובכסף שהרוויחה מימנה לעצמה שיעורים פרטיים בציריך. מאז התפרנסה כך בקביעות. לקראת תחילת לימודיה האוניברסיטאיים היא נדרשה לגייס סכום גדול של כסף, ולשם כך החלה לעבוד גם כאומנת. בחברה הזעיר בורגנית של קובנה, שבה הטיפול בילדים נחשב לעבודת משרתות, גבה ממנה הצעד הזה מחיר:

כמה מחברותיה של גולדברג ללימודים חדלו לברכה לשלום והתרחקו ממנה. אולם היא השיגה את מטרתה: בסתיו 1929, חודשים אחדים אחרי שסיימו את לימודיהן בגיימנסיון העברי, היו לנדוי וגולדברג לסטודנטיות באוניברסיטת קובנה – לנדוי בפקולטה למשפטים, וגולדברג בפקולטה למדעי הרוח, בחוג לפילולוגיה (בלשנות). הן הצטרפו אל מאות יהודים שלמדו אז במוסד זה, אשר מנה אלפים אחדים של סטודנטים בלבד (בשנת 1925 למדו באוניברסיטה כ־3,000 סטודנטים, שישית מתוכם יהודים; בשנת 1931 – 4,000, רבע מהם יהודים) – וכרובם אף שתיהן למדו שם בעל כורחן: עיניהן היו נשואות ללימודים במחוזות אחרים, בברלין או בווינה. "אנחנו יודעים יפה, מי הם הסטודנטים הלומדים בקובנה", נכתב בחוברת שהוציאה "אגודת הסטודנטים" על המשמר" בקובנה כשנה וחצי לפני כן, "אלה שאין בכוחם לנסוע לח"ל [לחרו"ל, כך במקור], ז"א אנשים שאין להם אבות עשירים בליטא ולא דודים עשירים באמריקה". גולדברג המתינה חצי שנה למלגה שתאפשר לה ללמוד בווינה, וזו בוששה להגיע; וכשכבר הגיעה, התברר לגולדברג שהיא "קטנה לאין סוף. אני נשארת כאן. בתוך הבצה" (יומני לאה גולדברג, 10.9.1929). "הבצה" היא לשון עדינה ל"אורוות החזירים", הכינוי שגולדברג הצמידה לקובנה ביומניה, כששיוועה לצאת ממנה. כל כמה שהייתה זו תחושה סובייקטיבית, הרי שקובנה, וליטא בכלל, אכן ראויות היו להצטייר כמקום נחשל – שיעור ניכר מן האוכלוסייה המקומית הלא יהודית לא ידע קרוא וכתוב והתרבות העלית הלאומית הייתה אז בחיתוליה. מינה, שבאה מבית מבוסס, יכולה הייתה להרשות לעצמה לצאת את קובנה באמצעיה שלה, וכך בינואר 1929 נסעה לברלין.

למן נסיעתה של מינה מקבל קשר המכתבים ביניהן דפוס שיחזור על עצמו כל אימת שהשתיים ייקלעו למצבים דומים בהמשך יחסיהן, כלומר בכל עת שגולדברג כותבת מן הפרובינציה (כמקום מוחשי, ובעיקר כהקשר נפשי ותרבותי) אל לנדוי העושה במטרופולין, בברלין. המרחק התודעתי שבין ברלין לקובנה, ובהמשך בין הבירה הגרמנית לבון, בינה לבין העיירה הליטאית רֶסִין ולבסוף בינה לבין תל אביב (כאשר גולדברג תעלה ארצה, בעוד מינה ממתינה לסרטיפיקט שלה בברלין) טוענת את מכתביה של גולדברג באירוניה מושחזת. אירוניה זו שמה לה את המקום הנידח ויושביו כמטרה לחציה: בשעה שגולדברג כותבת את מכתביה, היא כמו קוראת אותם מראש בעיניה של חברתה, מתווכת עבודה את חוויית הפרובינציה ("המונוטוניות של החיים כאן ידועה לך בוודאי, אעפ"י שבעצמך לא חית בעיירה", 2.11.1933) ונוטה להדגיש את הקרתנות של מקום מושבה. אותה אירוניה מכוונת בעקיפין גם אל זו שנקלעה לאותו מקום נידח, בטובתה או שלא בטובתה, ומשום כך יש בה הרבה אירוניה עצמית שמרככת את מרירותה של הכותבת.

גולדברג למדה באוניברסיטת קובנה שפות שמיות, היסטוריה כללית, גרמניסטיקה, ספרות רוסית ופילוסופיה. לימודיה אינם מצטיירים במכתביה כחוויה אינטלקטואלית מלהיבה במיוחד. נראה ששיעוריו של דוקטור ח"נ שפירא, מופקד הקתדרה לשפות שְמיות (אחד מששת חברי הסגל היהודים במוסד) ומי ששמו יצא לפניו בשעתו כהיסטוריון של הספרות העברית, לא הותירו עליה רושם מיוחד, והוא מצדו לא קירב אותה אליו:

כאשר היה עליו להמליץ על הענקת מלגה עבורה, חששה גולדברג שהוא יכשיל אותה (מכתב מ־25.6.1930). כחלק מהכשרתה כבלשנית – ייעוד שראתה לנגד עיניה כבר בגיל 13 – למדה ערבית, והדבר עלה לה בדמים מרובים. רק הרצאותיו של פרופסור קרסבין על הספרות הרוסית, שהחלה לשמוע כבר בהיותה בשמינית, היו קרובות ללבה. אותה שנת לימודים ראשונה באוניברסיטת קובנה לא הייתה פורה במיוחד אף לא למינה: בסיומה היא עמדה אמנם בבחינה הקרויה "אנציקלופדיה של המשפט" אך החליטה לעזוב את לימודי המשפטים ולהתמקד בלימודי ההיסטוריה. "את בכל אופן אינך צריכה להצטער כי אבדה לך שנה", מנחמת אותה חברתה, "אני ברצון הייתי מקריבה שנת לימוד לאפשרות ללמוד בברלין. אלא, כפי הנראה, קרבני אינו רצוי לאיש" (22.1.1930). בחופשה שבין שנה אוניברסיטאית אחת לשנייה שָׁבָה מינה לחופשת מולדת, אך קשר המכתבים שלה עם גולדברג נמשך גם אז, מכיוון שחברתה בילתה את רוב ימות אותו קיץ בעבודה שמצאה ביוֹדוּפָה (Juodupė), עיירה הרחוקה כ־100 קילומטר מצפון מזרח לקובנה. גולדברג נשכרה בידי משפחה נוצרית אמידה כדי שתקנה לבתם ידיעות מקיפות בליטאית. בשני חודשי עבודתה שם חייתה ברווחה חומרית שלא ידעה כמותה עד אז (די להבחין בנייר המכתבים המהודר שעליו כתבה משם לחברתה – ראו עמ' 182), אלא שלראשונה בחייה מצאה עצמה גולדברג בסביבה נוצרית לגמרי, שכדבריה (ביומנים, 18.8.1929) "הייתה מגרה תמיד סקרנות". באותה תקופה הלכה גולדברג אחרי סקרנותה: נראה שקודם שיצאה את קובנה בדרכה ליוֹדוּפָה היא ביקרה באחת מפנינות אדריכלות הבארוק האיטלקי המרהיבות ביותר בליטא ואולי אף בכל מזרח אירופה – כנסיית פוֹז'יִסְלִי (Pažaislio, Pažaislis), הנמצאת על גדות הלגונה שממזרח לקובנה ומוקדשת לביקור שערכה מריה אצל אלישבע לאחר שנודע לה כי הרתה מרוח הקודש. גולדברג ביקרה בהיכל התפילה ובקריפטתה, לשם ליוותה אותה אחת מן הנוזירות ממסדר "אחיות קזימיר הקדוש" שעליהן הוטל לחדש את הפולחן במקום לאחר מלחמת העולם; ודאי התרשמה גם מעשרות הפרסקאות, הציורים והפסלים המציגים רובם את הבתולה. בעקבות הביקור חיברה צמד שירים שכותרתם "במנזר פוֹז'יִסְלִי" והכתובים – אולי גם בהשפעת המקום – כסונטות איטלקיות-פטררקייות. במוקד השיר הראשון העמידה גולדברג את העימות שבין ההיקסמות מן האסטיקה של הפולחן הנוצרי לבין האיסור היהודי (הדתי והלאומי כאחד) עליו, עימות שוודאי חוותה אותו בעצמה שם. העימות שבשיר מוכרע בפשטנות – "רַק אֵינָה קוֹל לוחֶשׁ: 'הֶרְפִּי מִן הָאֲוֵלֶת, / הֵן לֹא בְשֵׁם מְדוֹנָה מְתַאבְּלֶת / עָלוּ טוֹבֵי עִמָּךְ עַל הַמוֹקֵד"²⁹⁷.

297. כך – לפי הנוסח הראשון של השיר, שהוכתר אז (כנראה בשל טעות דפוס) בשם "במנזר פוֹז'יִסְק". כעבור 6 שנים, כשכניסה את השיר לספרה טבעות עשן, הכניסה בו גולדברג שינויים משמעותיים, שעיקרם העברת הקונפליקט מן המישור הלאומי אל המישור הדתי והאישי: לפי פרשנות מתבקשת, נוסחו הסופי של השיר ("אֵךְ קוֹל-דוֹרוֹת לוחֶשׁ: 'הֶרְפִּי מִן הָאֲוֵלֶת; / לֹא לָךְ דְּמַעַת מְדוֹנָה מְתַאבְּלֶת, / וְצַחוֹק הָאֲמָהוּת לֹא לָךְ!"') מבטא את הבנתה של הדוברת כי לא נועדה להיות אם (עיינו: לאה גולדברג: שירים, מהדורה חדשה מתוקנת, 1986, כרך א, עמ' 69; כרך ג, עמ' III שלאחר עמ' 298).

מנזר פוז'יטלי, 2006

האם גולדברג כתבה את צמד השירים ביודופה? הרי ככל ששהותה שם התארכה, היקסמותה מן המפגש הבלתי אמצעי שלה עם הנצרות הלכה והועמה, ואת מקומה תפסה אמביוולנטיות כלפי הסביבה הנוכרית; לחלופין, אם כתבה זאת עוד טרם צאתה את קובנה, הרי שכמו ניבאה את שיתרחש ביודופה: בסוף השהות שם כתבה ביומנה, בהמשך למשפט שהובא מתוכו קודם, "עתה ברי לי: רק סקרנות הייתה זאת", ולמינה לנדוי כתבה זמן קצר קודם לכן, בגילוי לב שאף יומניה אינם מסגירים: "בין הדברים אשר נתבררו לי כאן ביותר, הכי חשוב הוא שסביבה יהודית נחוצה לי כמו אוויר לנשימה" (17.8.1929) — הצהרה מפתיעה מצד מי שבחלה ב"קדרה השיתופית" של החיים היהודיים בקובנה. בין כך ובין כך היא שמחה לקבל במקום שבתה את גיליון נתיבות ובו צמד שירי "במנזר פוז'יטלי", ולא בכדי: היו אלה הסונטות הראשונות שלה שנרפסו, וכדיעבד — שיריה הבשלים הראשונים. בשנת לימודיה השנייה (והאחרונה) במחלקת ללימודים גרמניים ולספרות רוסית באוניברסיטת קובנה, השתפר מצבה הכספי של גולדברג: היא קיבלה שם משרה כאחראית על הספרייה (מכתב מ־12.1.1930) ויכולה הייתה להרשות לעצמה לעזוב לראשונה את בית אמה ולשכור חדר משלה. בתוך כך התבסס מעמדה ב"קריית הספר" העברית הקטנה של קובנה: היא נפגשה תדיר עם היוצרים העבריים והיודיים הצעירים שפעלו שם, והופיעה לצדם ב"נשפים ספרותיים". באחד מאלה האזין לגולדברג בת ה־18 המקריאה אגדה

שכתבה, "ההד", המשורר אברהם בן־יצחק (זוֹנָה), שלימים ייהפך לאחת הדמויות המשמעותיות בחייה. את רשמיו פרסם זמן קצר אחר כך בעיתון נתיבות: "את הרגשת ההד הגשימה המשוררת בדמות בן אדמה החי את חייו המיוחדים במרחבי העולם. יש להגיד שהאגדה מצטיינת בנאמנותה הפסיכולוגית ובתפיסתה העמוקה את תופעות הטבע". אבל גולדברג לא חשה עצמה בנוח בחברת היוצרים היהודים בקובנה:

בשנה שעברה לא הכרתי אף אחד מהסופרים הצעירים והייתי מצטערת על שאני כל כך בודדה, בשעה שיש כאן, בליטא, עוד אנשים צעירים אשר כותבים. בשנה זו, לאט לאט התוודעתי אל הרוב מהם (עתה אני מכירה בעיר את כולם) וחשבתי שאוכל למצוא בהם תמיכה. ואולם בנשפייה שהם סידרו אחרי הנשף, נתברר לי כי אני והם זה שני עולמות שונים. שאני בשום אופן איני יכולה להיות קרובה עם "א' ל'ה בוקמה" זו. מילא, ניט געפידעלט ללא הצליח (ידיש).

(יומני לאה גולדברג, 25.2.1929)

המחנק התרבותי שקובנה השרתה על גולדברג הלך והתעצם. ביומנה כתבה בסוף שנת 1929: "החיים ריקים עד אין סוף. מאה ושישים יום בשנה יורד גשם בליטא. וסערות גדולות אין כאן. פרק בגיאוגרפיה של הנפש".

השניות של "ארץ ישראל השנייה"

קובנה, עיר נעוריהן של מינה ולא, היוותה למעשה צומת הנחצה בידי כמה וכמה צירים, המשרטטים מתווה מורכב של זהויות, זיקות וכיוונים אפשריים. ההשפעות התרבותיות אליהן נחשפו לאה גולדברג ומינה לנדוי בקובנה, היו טיפוסיות במידה רבה למקובל בקרב יהודי מזרח אירופה. תכנית הלימודים, הקוריקולום, הכילה מרכיבים יהודיים וכלליים ושוחחה עם התרבויות השונות שבמחיצתן חיו היהודים, ושאליהן החלו מפלסים את דרכם עם תהליך המודרניזציה והחילון. מסלול חניכותן של השתיים השתרע בין הכללי ליהודי והכיל באופן טבעי ומוכן מאליה את שני המרכיבים.

מה הייתה דמותה של קובנה היהודית בשנות נערותן של לנדוי וגולדברג? על פי התיאורים המובאים במקורות "רשמיים" ומאחרים, היה זה מרכז תוסס של התרבות העברית והיידית המודרניות, שני בעוצמתו למרכזים העבריים והיידיים של וילנה, ורשה ואודסה ובעל מערכת חינוך עברי מפוארת אף משל אלו. בעירו של אברהם מאפן, מחבר אהבת ציון (1853) שנחשב לרומן העברי המודרני הראשון, פעלו בשעתן שתי ספריות עבריות גדולות, האחת ציבורית (על שמו, שנוסדה כבר ב־1908) והאחרת, פרטית, של אבא בלושר, מי שהיה בשעתו מקורב לביאליק ופרסם ספר על תקופתם המשותפת בישיבת וולוז'ין; בין שתי מלחמות העולם נדפסו שם כ־110 כותרים בעברית במגוון תחומים, וכן עיתונים יומיים אחדים ועשרות כתבי עת, בעברית ובידיש; "סטודיה דרמטית" עברית ותיאטרון יידי העלו מגוון הצגות, "החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה

של יהודי ליטא" הפעילה ארכיון ומוזיאון לתולדות יהודי העיר, ומנהיגים ציונים, משוררים וסופרים עברים התארחו בה לרוב: "הבימה" ביקרה בעיר פעמיים, ב־1923 וב־1926, ולנדוי וגולדברג צפו בהצגותיה ונפגשו עם שחקניה; גולדברג השתתפה בהרצאה של ז'בוטינסקי ואף נפגשה עם המשוררת אלישבע ביכובסקי בעת ביקורה שם (עוד ביקרו בעיר באותן שנים: ביאליק, טשרניחובסקי, סוקולוב ואוסישקין). ליטא של אותן שנים זכתה להיקרא "ארץ ישראל השנייה", הרבה הודות למערכת החינוך העברי הענפה שלה, שלא היה לה אח ורע בתפוצות: לפי ההערכות, התחנכו בה בין שתי מלחמות העולם כ־60,000 תלמידים, והגימנסיות העבריות ברחבי המדינה הצעירה הכשירו כ־6,000 בוגרים, שכרבע מהם המשיכו ללימודים גבוהים בליטא או מחוצה לה, וכשיעור הזה עלו ממנה ארצה.

כך – ממרחק הזמן. אלא שבעצם הימים ההם חשו רבים כי האקלים התרבותי השורר בליטא אינו מאפשר יצירה עברית ראויה לשמה, ואין הכוונה להידרדרות שחלה מאז ההפיכה הלאומנית־פשיסטית בראשותו של אנטאנאס סמטוֹנה בדצמבר 1926 וסיום "תור הזהב" של האוטונומיה התרבותית שניתנה ליהודים בליטא, כי אם לגורמים פנים קהילתיים שהובילו למצוקה רוחנית זו. דומה שתחושה זו רווחה בקהילה הספרותית העברית של קובנה בעיקר מסוף שנות ה־20 ואילך: כתבי העת הספרותיים בעברית נבלו כשם שצצו, והדברים הגיעו לידי כך שחבורת היוצרים העברים המודרניסטים בליטא "פתח", שגולדברג נמנתה על שורותיה המדולדלות, כתבה בראש הקובץ הספרותי פעם שהוציאה לאור ב־1933: "ליהודי ליטא אין צורך, כנראה, בדברי ספרות, כל שכן בעיתון ספרותי". בקיץ 1932 התארחו אצל בני החבורה עמיתיהם מפלשתינה/ארץ ישראל, מנהיגי חבורת "כתובים", אליעזר שטיינמן ואברהם שלונסקי. שטיינמן התרשם לרעה, בלשון המעטה, ממה שראו עיניו: "איזו דלות מוחין! מדהים. לאן אזלה החרפות הליטאית? [...] אופן הכתיבה בעיתון העברי המקומי ובכל העיתונים העבריים, שהיו מופיעים פה בעשר השנים האחרונות – איזו גרפומניה שיטתית! הזאת ליטא? [...] מדוע כתב אברהם מאפו כל כך יפה ומדוע כותבים עכשיו בקובנה כה רע?". דבריו נכתבו אמנם מתוך מגמה ברורה לשים את ניצני הספרות העברית בליטא לעפר ואפר ועל ידי כך להקים מן העפר הדל הזה את יוצרי חבורת "פתח", ובכל זאת ברור שהיה בדבריו גרעין של אמת. להשלמת התמונה ראוי להזכיר את המובן מאליו: שאותה "חממה עברית" עמדה בתחרות עזה שניטשה כל העת ברחוב היהודי בין המחנה הציוני (שכשם שהיה הדומיננטי בין יהודי ליטא, כן היה מפולג), המחנה הדתי־חרדי והמחנה העממי־קומוניסטי.

אותה שניות באשר ל"רפובליקה הספרותית" העברית שהתקיימה בליטא מאפיינת גם את יחסה של לאה גולדברג אליה, הן באותה עת ממש והן במבט לאחור. כך למשל, בדברים שהיא כותבת ביומנה על הצגת "הסטודיה התיאטרלית העברית בקובנה", גולדברג מגחכת על הפרובינציאליות של "קריית הספר" העברית בקובנה – "הדיליטנטיות של העיר הקטנה (לנו די גם בזה!) השוררת כאן" – אולם גם מודעת היטב שבנסיבות הללו, כל הישג שכזה ראוי להערכה כפולה: "ואני הייתי שמחה על

שלל הצבעים, על השפה העברית המצלצלת על הבמה, על זה שכאן – בליטא, בתנאים קשים כל כך של העיר הקטנה – אפשר בכל זאת ליצור איזה דבר שלם אוריגינלי וחי, ודווקא בעברית". ובריאיון עם רות בונדי, כעבור שנים, אמרה:

עכשיו, ממרחק זמן, אני יודעת מה הייתה יהדות ליטא. אני יודעת מה נתן לי החינוך העברי שם. אבל הייתה זו עיר זעיר בורגנית, פרובינציאלית. בשבת הלכו הגבירות לטייל באותו רחוב, כולן באותם מעילי פרווה, אותם כובעים. הייתי נחנקת שם. הליטאים כאן כועסים עלי כאשר אני אומרת דברים כאלה. והשנים לאחר מלחמת העולם הראשונה! הן כמו קושמאר (סיוט (צרפתית)) בשבילי.

"גולים למקום תורה"

רק בתום ארבעה סמסטרים באוניברסיטת קובנה, זכתה גולדברג למלגה המיוחלת שאפשרה לה להגשים סוף סוף את חלומה וללמוד מחוץ לגבולות ליטא. כשנתיים קודם לכן, באוגוסט 1928, הקים נדבן יהודי-אמריקאי ממוצא ליטאי, עזריאל (אדוארד) מ' צ'ייס (Chase), קרן לתמיכה ב"תלמידים וסטודנטים בלתי אמידים, כשרוניים ובריאים", בעיקר ממחוז הולדתו – אליטה (Alytus, שבדרום ליטא). בצעד יוצא דופן החליט ועד הנאמנים של הקרן להעניק לגולדברג מלגת לימודים שתאפשר לה ללמוד בברלין; צעד חריג, משום שמלגות הלימודים הגבוהים בחו"ל יועדו מלכתחילה אך ורק לבוגרי הגימנסיון הריאלי – ולא העברי – בקובנה. עד 1925, הייתה גולדברג אחת משני סטודנטים בלבד שזכו במלגה זו (המלגאי השני, הסופר היידי מאיר לילין, נשלח מטעם הקרן ללמוד אדריכלות בטכניון בדרמשטט, גרמניה). מלגת הלימודים בחו"ל הייתה נכבדת ביותר: לגולדברג הוענקו 300 דולר, שהיו שווי ערך, באומדן גס, למשכורת שנתית של מורה בליטא.

הנדבן דרש אמנם לפרסם את שמות המלגאים בעיתונות המקומית כדי שהכרעות הקרן תהיינה שקופות לעין הציבור, אולם נראה שהדבר לא מנע את פריחתה של חרושת שמועות סביב נסיעתה של גולדברג לגרמניה. הד לכך נמצא ברומן והוא האור, בו שמה גולדברג את הדברים הבאים כפי דורתה של בת דמותה נורה קריגר: "מדברים. כך דרכם של הבריות, כל מה שאיננו שייך להם שייך להם. [...] כאשר נסעה נורה חוצה לארץ, ממש לא הניחוני לעבור את הרחוב: מנין לה לגברת קריגר כסף לשלוח את בתה לגרמניה, הרי החיים שם יקרים כל כך! וכיצד זה נסעה בתה של גברת קריגר לגרמניה?" (עמ' 100).

באוקטובר 1930 החלה גולדברג את לימודיה באוניברסיטת פרידריך וילהלם בברלין. שם המשיכה בלימודי הפילולוגיה שבהם החלה בקובנה, והתמחתה במסגרת לימודי המגיסטר, שאותם סיימה בהצלחה ב-14.3.1932, בעיקר בשפות שמיות. מינה למדה באותו מוסד היסטוריה, ספרות ופילוסופיה, החל מסתיו 1929. הן התגוררו, כרבים מן

המהגרים הרוסים, במערבה של העיר, גולדברג בבניין האחורי ברחוב מוֹטְץ (Motzstraße) מספר 99 בוֹיֵלְהֶלְמְסְדוֹרְף שבברלין, ואילו מינה בין יתר הכתובות גם ברחוב קוֹרְפֶּסְטֶנְדֶם. מטבע הדברים, בתקופת לימודיהן המשותפת בברלין, כמו גם בשנת לימודיהן המשותפת באוניברסיטת קובנה השתיים כמעט לא התכתבו.

בני ירctי התרבות, בני הפינות המדומדמות של מזרח אירופה, שבויי העיירה היהודית לכל צורותיה, איך הלכנו למרכזים הגדולים ללמוד תורה ודעת! תמימים ושוטים היינו, כשלמה מימון בשעתו, כאנשי "ההשכלה" הלכנו אנחנו, הצעירים "מן הגבולות" לשנות מעיינות הדעת. הזיקה ל'עולם הנאור והגדול' הייתה בדמנו, מורשת מדמם של המשכילים.

(“אירופה שלכם”, 1945)

— כך תיארה גולדברג בדיעבד את דרכם של בני דורה מן הפרובינציה המזרח אירופית אל מרכז אירופה ומערבה. באותה עת בה כתבה דברים אלה, באמצע שנות הארבעים, כשברקע שואת יהודי אירופה, שבה ותיארה באופן דומה בוהוא האור את חוויית בני דורה — ואף כאן שלא כהרגלה בגוף ראשון רבים: “אנחנו גולים למקום תורה, ככתקופת ההשכלה, כשלמה מימון בשעתו” (עמ' 81). “תמימים ושוטים”, מגדירה גולדברג את עצמה ואת בני דורה שנהו אל “העולם הנאור והגדול”. צירוף זה טומן בחובו את השניות של רשימתה “אירופה שלכם” כולה, המפגינה יחס דו משמעי כלפי אירופה ומורשתה; שניות שכזו מאפיינת גם את וּהוּא האור. עם זאת, אין בשניות ובמבט הרטרופסקטיבי כדי לערער את התפישה העצמית שהנחתה את גולדברג ולנדוי, כרכים אחרים בדורן, בנהייתן אל אוניברסיטת פרידריך וילהלם שבברלין, כמו גם אל האוניברסיטאות הגרמניות האחרות.

ואמנם הגעתן של שתי הצעירות היהודיות מקובנה אל האוניברסיטה בברלין יכולה להיתפש כהמשכה של מסורת. ברלין, בדומה ללייפציג ולברסלאו (ורוצלב), הייתה אבן שואבת ליהודי המקומות הקטנים. למן שנות ה-60 של המאה ה-19 היו אלה יהודי הערים והעיירות הקטנות בגרמניה, אשר נהו אל האוניברסיטאות בערים הגדולות. בעקבותיהם החלו יהודי הפרובינציות המזרחיות של פרוסיה — שלזיה ופוזנן — לגלות את האוניברסיטאות הגרמניות. הם העדיפו את ברלין בירת פרוסיה על פני ברסלאו וקניגסברג. על אף שסטודנטים יהודים אלה היו נתינים פרוסים לכל דבר ובעלי תעודות בגרות גרמניות, עוררה נוכחותם באוניברסיטאות הגרמניות את הדימוי השלילי הרווח של הסטודנט היהודי המזרח אירופי. הגעתם של סטודנטים יהודים זרים, רובם משטחי “תחום המושב” שברוסיה, החלה רק למן שנות ה-90 של המאה ה-19. עליהם נמנו, לשם המחשה, גם טשרניחובסקי שנולד ב-1875 בכפר מיכאילובקה, על גבול קרים ואוקראינה, ולמד רפואה באוניברסיטת היידלברג החל מ-1899 וכן בריצ'בסקי, שנולד בעיירה האוקראינית מז'בוז' ב-1865 ולמד פילוסופיה באוניברסיטאות ברלין וברסלאו. אותם סטודנטים יהודים משטחי “תחום המושב” הגיעו בשל מדיניות ההשכלה המפלה

של הצאר ניקולאי השני, והיוו במפנה המאות למעלה מ־80 אחוז מכלל הסטודנטים הרוסים, כמו גם אחוז ניכר מן הסטודנטים הזרים בכלל. אף הם העדיפו את האוניברסיטאות הגדולות, בעיקר את אלו הממוקמות במזרחה של גרמניה, בסמיכות לקהילות יהודיות גדולות, ובעיקר את האוניברסיטה בברלין. רובם המכריע, אגב, התרכז בפקולטות לרפואה, משום שלא ראה טעם להתמחות במקצועות ההומניים: התעסוקה בהם הייתה תלויה במגזר הציבורי – שהיה חסום בפניהם.

גם אם גולדברג הבינה את מהלכה מקובנה לברלין ברוח מסורת ההשכלה, הרי שגרמניה אליה הגיעו היא ומינה לנדוי בשלהי שנות ה־20 של המאה שעברה בכלל, ואוניברסיטת פרידריך וילהלם בפרט, היו שונות בתכלית השינוי מן האוניברסיטאות הגרמניות שבתקופת ההשכלה. סממנים מדאיגים של התחזקות האוריינטציה הנאצית כבר החלו להיראות בכול. בבחירות לאגודת הסטודנטים הצליח איגוד הסטודנטים הנאצי, שנוסד בשנת 1926, להעלות את כוחו משני אחוזים בלבד בשנת 1927 ל־19 בשנת 1929, משמע עלייה של פי עשרה תוך שנתיים. הסיבות לכך היו מרובות, חלקן בעלות שורשים עמוקים וחלקן פרי אותם הימים. ואמנם לאורך ההיסטוריה הגרמנית המודרנית היוו האוניברסיטאות באופן כללי, ואוניברסיטת ברלין בפרט, כר פורה לאנטישמיות של השכבות המשכילות. מסורת זו קיבלה חיזוק ניכר בעקבות המשבר הכלכלי העולמי, כשהמוני סטודנטים צבאו על פתחיהן של האוניברסיטאות וחיפשו בהן מפלט מן האבטלה הגוברת. חוסר היכולת של ההשכלה האוניברסיטאית להבטיח עתיד מקצועי חיזק עוד יותר את איגוד הסטודנטים הנאצי. זה החל בשנת 1928 בתעמולה שיטתית להפעלתו של נומרוס קלאוזוס לסטודנטים יהודים, ותבע ששיעורם באוניברסיטאות – שעמד אז על 4.36% מכלל הסטודנטים – יופחת לחלקם היחסי באוכלוסיה, קרי לאחוז אחד. תעמולה זו הייתה אפקטיבית במיוחד בעיר כברלין, שבה התרכזו בשנת 1928 כשליש מכלל הסטודנטים היהודיים בגרמניה. יוזמת איגוד הסטודנטים הנאצי, שמרכזו היה בברלין, נכשלה אמנם ברמה הארצית, אך הגיונה הוסיף לחלחל, ובסופו של דבר היא יצאה מן הכוח אל הפועל עם עליית הנאצים לשלטון.

איגוד הסטודנטים הנאצי היה סוכן אחד מני רבים של ההקצנה הפוליטית באוניברסיטת ברלין בשלהי שנות ה־20. גם הפוליטיקה הארצית לא עצרה על מפתנה של האוניברסיטה. שנת 1929, שבה החלה מינה את לימודיה בעיר, הייתה סוערת במיוחד. ב־28 ביוני פרצו מהומות סטודנטים בברלין בעקבות אי הסכמה שנתגלעה בין הנהלת האוניברסיטה לבין ממשלת פרוסיה בנוגע לאופן בו תכננה האוניברסיטה לציין את אירועי יום השנה לחתימת חוזה ורסאי. ממשלת פרוסיה החליטה לאסור את השתתפותם של אנשי האוניברסיטה באירועים לציון יום השנה וטענה לניצול פסול של החופש האקדמי. אי ההסכמה והפער בין עמדות הצדדים הובילו למהומות אלימות שבהן נטלו חלק כ־1,500 סטודנטים. בתחילת סמסטר החורף של שנה זו פרצו בשנית מהומות סטודנטים, בעקבות ניסיונה של הנהלת האוניברסיטה למנוע את קיומו של אירוע לציון 15 שנים לקרב לַאֲנֵי־מָאָרְק (Langemareck), אותו קרב שהתחולל בנובמבר 1914, פתח למעשה את מלחמת החפירות בפלנדריה והפך – על אף התבוסה עתירת הנפגעים

שנחל בו הצבא הגרמני – למיתוס גבורה עילאית בגרמניה. לאחר שהנהלת האוניברסיטה הבינה כי לא תוכל להניא את הסטודנטים מכוונתם, היא בחרה לוותר על מעמדו האקסטרטריטוריאלי של הקמפוס, ופנתה לעזרת המשטרה המקומית בבקשה שתתערב פיזית בנעשה. שניות רבה ליוותה אפוא את כל פעולותיה של אוניברסיטת ברלין באותן שנים. כך מצאה עצמה האוניברסיטה לכודה בין ממשלה שאותה לא אהדה, לבין סטודנטים שמעמדתם הרדיקלית נרתעה. "הסטודנטים הנאצים", מסכם ההיסטוריון מיכאל שטפן שטיינברג, "שגשגו בסביבה שביקרה את סגנונם אך לא את מסריהם". אלא שהרוחות הרעות המנשבות בכרך לא חדרו לעולמן של שתי החברות, עולם שבו לברלין היה שמור עדיין מקום של כבוד כבירתה של תנועת ההשכלה. במכתב ללנדוי מן הארכעה בדצמבר 1929 ממשילה גולדברג את מצבה למעיל אותו רכשה כדי שישמש אותה בברלין, טרם שנודע לה באותו סתיו כי המלגה שתועמד לרשותה אינה מאפשרת נסיעה זו. "המעיל המפואר והנכבד תולה לו במנוחה עקשנית בתוך הארון [...] והרי גם אני, בעלת המעיל, בסתר לב האמנותי, כי הוא יראה בימות חנוכה את רחובות ברלין". אפשרויות ההשכלה הנפתחות בפני מינה בברלין מצטיירות בעיני גולדברג המתגוררת עדיין בקובנה כמפתות ביותר. "על הסמיטולוגיה אני מקנאה כך ממעמקי לבי", היא כותבת למינה עם תחילת הסמסטר הראשון, ובמכתב ששולחת גולדברג למינה זמן קצר אחר כך מוסיפה חברה אחרת, מרים ברודנר, שורות אחדות משלה ושואלת: "מה שלום ברלין הבירה? והאוניברסיטה היפה?" (11.12.1929).

"אני בברלין [...] בזה נאמר כל כך הרבה"

כיצד ניתן, והאם בכלל נחוץ להסביר את "עיוורון" של לנדוי וגולדברג נוכח ההקצנה המתמדת שחלה בשנותיה האחרונות של רפובליקת ויימאר ונוכח פעפועה המתמיד של הפוליטיקה אל החיים האוניברסיטאיים? אפשר לפתוח במונח מאליו: המעבר לברלין שיחרר את השתיים מן המחויבויות המשפחתיות, הסגירות החברתית והפיקוח הסביבתי המתמיד שבעיר הקטנה. גולדברג נתנה לכך ביטוי בדברים הראשונים שרשמה ביומנה לאחר הגעתה לברלין: "אני בברלין – הנה כבר חודש ימים שאני בברלין. בזה נאמר כל כך הרבה ז.א. אני יצאתי מקובנה, ז.א. אין כבר השעמום האפור. ז.א. אפשר כבר להאמין בחילוף החיים ואפשר לנשום בקלות. קלות – כמה שנים התפללתי אל מעט קלות, מעט שמחה פשוטה, לימים שאפשר יהיה לחייך בלי סיבה, והנה באו ימים כאלה סוף סוף. באו" (יומני לאה גולדברג, 6.12.1930). אך גם ללא כל קשר לחוויית השחרור הסובייקטיבית היו אפשרויות הממשיות, התרבותיות וההשכלתיות בברלין טובות לאין שיעור יותר מאשר בקובנה הקטנה. בברלין ובסביבתה נחשפה גולדברג ליצירות המופת של הציור הניאו-קלאסי והרנסנסי ובמקביל ליצירות האמנות המודרניסטית; שם חזתה לראשונה בכנסיות הרומאניות והגותיות המרשימות, ובצדן בפניני האדריכלות המודרנית (בדיסלדורף, בבון ועוד). לעתים בילתה גולדברג ב"מועדון המשוררים" הרוסי שבעיר: אחרי המהפכות ברוסיה הייתה ברלין אבן שואבת ליוצרים רוסים רבים שמצאו בה

מקלט וכר פורה ליצירה, אך באותן שנים רבים מהם כבר המשיכו ממנה לפריז. את ההשפעה המכריעה על יצירתה ספגה אז מן המפגש עם הספרות הגרמנית המודרנית, בייחוד מיצירותיהם של המשוררים הסימבוליסטים הוגו פון הופמןסטל ושתפן גיאורגה, נוסף על יצירותיו של רילקה שאותן הכירה מנערותה. למפגש עם שיאי הספרות הזאת נודעה השפעה מכרעת על יצירתה, אולי אף יותר מן ההשפעות הרוסיות שספגה בילדותה ובנעוריה.

תחושת האושר בעיר מעידה כנראה על יקומים מקבילים. חייהן של גולדברג ולנדוי בעיר נעו בידועין ושלא בידועין בתוך נישות מוגנות, אשר חסמו וסיננו רבות מן ההשפעות של העולם החיצון. חייהן החברתיים התנהלו במעגלים נפרדים מאלה של הסטודנטים הגרמנים. כך עולה מפריסות השלום ששולחת גולדברג לחברים היהודים בברלין – "מכרינו", "החבריה", "הרעים", בלשונה – באמצעות מינה. חלק מאותם מכרים, דוגמת אפרים כרוידא הנזכר במכתבים פעמים רבות, היו פעילים ציונים שעבדו לצד מינה בסניף הברלינאי של "החלוץ" בראשותו של אנצו סִרְנִי. מעגל היכרות אחר היה חוג המהגרים הרוסי שבעיר. תימוכין לכך ניתן למצוא גם בכתיבתה הספרותית של גולדברג כעבור שנים אחדות – עלילת הרומן שהיא החלה לכתוב בשלהי שנות השלושים ולבסוף גנזה אותו מתרחשת רובה ככולה על רקע אותו חוג חברתי בברלין של תחילת אותו עשור. חֶבְרָה גרמנייה אחת בלבד רכשה גולדברג בתקופת לימודיה בברלין (על כך – ראו "לקריאה נוספת"). השאר, מן הסתם היו יהודים.

גם במסגרת הלימודים האוניברסיטאיים עצמם השכילו השתיים לפלס לעצמן מסלול שעקף רבים מהמעקשים והמהמורות שהציבה המציאות ששררה ברפובליקת ויימאר הקורסת. השכלתן, המצטיירת במבט ראשון ככללית ואוניברסלית מסתירה תווים רבים של זהות פרטיקולרית. גם בתוך מערכת כללית זו התוו לעצמן השתיים במהלך השנים נתיב שנתן מענה לזהותן הנבדלת, וכמובן אפשר להן לעשות שימוש ביתרונותיה היחסיים של הפוליגלוטיות שלהן. מינה, למשל, נרשמה ללימודי ההיסטוריה, הספרות והפילוסופיה אולם את עיקר לימודיה עשתה במסגרת הסמינר ללימודי מזרח אירופה, שהיה הראשון שהוקם בגרמניה וששימש כמודל לכל שאר האוניברסיטאות במדינה. את מרב שיעורי ההיסטוריה בחרה לשמוע אצל שני המומחים ידועי השם להיסטוריה של רוסיה הצארית וברית המועצות, פרופסור אוטו הוֹטְש (Otto Hoetzsch) ופרופסור קארל שְטֵאהֶלין (Karl Stählin). בהדרכתו של האחרון אף כתבה בסופו של דבר את עבודת הדוקטור. ברפובליקת ויימאר, תחום חקר רוסיה משך אליו אנשים יוצאי דופן, שלא היו שותפים לעוינות הגרמנית ההולכת וגוברת כלפי רוסיה, אשר הנחילה לגרמניה מפלה במלחמת העולם הראשונה. אוטו הוטש, שנחשב בתקופתו לאחד המומחים הגדולים בתחומו, הרבה לנסוע לאזורי ההשפעה הרוסית לצורכי מחקר כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, והתמיד בכך אף אחריה. על אף עמדתו הפוליטית הקונסרבטיבית המוצהרת – הוטש היה חבר ברייכסטאג הגרמני מטעם "מפלגת העם הגרמנית לאומית" (DNVP) עד שלהי רפובליקת ויימאר – הוא נבדל מרבים מעמיתיו לא רק בהיקף ידיעותיו אלא גם בתמיכתו העקבית בהפגנת יחס ידידותי מצד גרמניה כלפי ברית

המועצות ובחתימה לדרו קיום עמה. שטאהלין, שכמו עמיתו הוטש מונה בראשית שנות ה-20 למשרה באוניברסיטת פרידריך וילהלם, היה ליברל בהשקפתו, נטה למפלגה הסוציאלי-דמוקרטית והיה תומך נלהב של הדמוקרטיה הוויימאריית. דרכו אל הקריירה האקדמיה הייתה לא שגרתית, והחלה בגיל מבוגר יחסית, בתום קריירה צבאית ארוכת שנים בגרמניה הווילהלמינית. האוניברסיטה בברלין הייתה תחנתו הרביעית, לאחר שלימד בהידלברג, בשטרסבורג ובלייפציג. השכלתו הייתה רחבה ביותר וידיעותיו המקיפות בהיסטוריית עולם הקנו לו את הזכות ללמד מקצוע זה נוסף לשיעורים בהיסטוריה רוסית, תחום התמחותו. מבין כ-20 כותבי הדוקטורט בהנחייתו ב-13 השנים שבהן לימד באוניברסיטה בברלין, הרוב המוחלט התמחה בהיסטוריה רוסית. חרף ההבדלים בהשקפת העולם בין הוטש לבין שטאהלין, ועל אף הפער בין אישיותו הסוערת והמוחצנת של הראשון לבין זו הנחבאת אל הכלים של האחרון, היו שניהם מעורבים בהקמתו של "המכון הרוסי המדעי" (Das Russische Wissenschaftliche Institut) באוניברסיטת פרידריך וילהלם. המכון העניק השכלה גבוהה לכ-500 סטודנטים מזרח אירופים (רובם ממוצא רוסי), למעלה ממחציתם יהודים, הציע אפשרויות עבודה בתחום וסיפק רשתות חברתיות ומקצועיות למדענים רוסיים גולים.

לימודי רוסיה היו הנישה העיקרית בה נעה מינה לנדוי באוניברסיטת פרידריך וילהלם שבברלין. נישה נוספת היוו לימודי הפדגוגיה, שאותם השלימה במקביל ללימודים האוניברסיטאיים במסגרת "בית הספר הגבוה למדעי היהדות" (Hochschule für jüdische Studien). אף גולדברג למדה כשנה במוסד זה, אולם לא רחשה כלפיו חיבה. בית ספר זה הוקם ב-1872 ברוח מסורת מדעי היהדות, מתוך תקווה לזכות בהכרה אקדמית מלאה. בדיעבד ניתן לומר כי מטרה זו לא הושגה בכל שנות קיומו של המוסד, הגם שפרנסיו הקפידו כל העת על רמתו הגבוהה – הקריטריונים לקבלת סטודנטים היו נוקשים ואנשי הסגל שלו היו מרצים בעלי הסמכה להוראה במערכת ההשכלה הגבוהה. כדי להדגיש את שאיפותיו האקדמיות ועל מנת לבדל עצמו ממוסדות אחרים להסמכת רבנים, נקרא המוסד "בית הספר הגבוה". בשנת 1883 אסרו השלטונות הפרוסים על המוסד לשאת שם זה, ודרשו שיתקרא "מדרשה למדעי היהדות" (Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums). שמו המקורי הושב למוסד רק ב-1920, אך לא חלפו 14 שנה וכבר הוא נדרש מחדש לשאת את שמו הקודם. שינויי השם ממצים אפוא את כל גלגוליו וקשייו של המוסד, מיום הקמתו ועד חיסולו בשנת 1942. כאשר לנדוי הצטרפה ל"בית הספר הגבוה" למדו בו כ-150 תלמידים, חמישית מתוכם נשים. היא זכתה להיות תלמידתו של איזמר אלבוגן (Ismar Elbogen), מגדולי ההיסטוריונים היהודים ברפובליקת ויימאר, שהיה הרוח החיה של מוסד זה. גם כאן, כאמור, כמו גם בתחום לימודי רוסיה, חיייתה לנדוי במרחב שמור ומגונן.

גם לימודיה של לאה גולדברג התנהלו במובנים רבים בתוך נישה סגורה ומוגנת. נכונים במיוחד היו הדברים משעה שעברה באביב 1932 לאוניברסיטת בון. אוניברסיטה זו הייתה קטנה בהשוואה לזו שבברלין. במחצית השנייה של שנות ה-20 למדו בה פחות מ-4,000 סטודנטים בהדרכתם של כ-250 מרצים, מהם למעלה מ-100 פרופסורים

מן המניין; לשם השוואה, באוניברסיטת פרידריך וילהלם היה אז מספר התלמידים גבוה פי שלושה מאלה שבבון, בעוד שמספר הפרופסורים מן המניין דומה היה לזה שבבון. גולדברג בחרה באוניברסיטה שהעניקה לתלמידיה הנחיה מסורה יותר. כשם שהתמחותה של לנדוי בלימודי רוסיה התקיימה בטוב שבמוסדות שבגרמניה, כך גם לימודי הבלשנות השמית של גולדברג נערכו במוסד המוביל בתחומו – הסמינר האוריינטלי בבון בניהולו של פרופסור פאול ארנסט קאהלה (Paul Ernst Kahle). במשך 16 השנים שבהן עמד קאהלה בראש הסמינר נכתבו בהנחייתו כ-34 עבודות דוקטור, 17 מהן בנושאים יהודיים מובהקים, כולן פרט לאחת בידי תלמידים יהודיים, רובם ממוצא מזרח אירופי. נטול כל פניות אישיות – אנטישמיות או פילושמיות – ומונע משיקולים מקצועיים צרופים, הקיף עצמו אורדינריוס פרוטסטנטי גרמני זה בסטודנטים יהודים מזרח אירופים (ראו נספח ז – רשימתה של גולדברג עליו, "על גדולתו של אדם").

פרופ' פאול ארנסט קאהלה

הסמינר האוריינטלי היה מוסד בעל שם בינלאומי, פנינת הכתר של חקר לשונות המזרח שעליו הייתה גאוותה של אוניברסיטת בון מאז הוקמה ב-1818. במתכונתו החדשה נוסד הסמינר האוריינטלי במימון ציבורי ופרטי נדיב בשנת 1913. כעבור ארבע שנים עבר מבין כותלי האוניברסיטה לבניין נפרד, שהיה מרווח דיו כדי להכיל את אוספיו הנדירים. על גזוזטרת בניין זה ששכן בסמטת פּוּפְלֶסְדוּרְף מספר 25, בתוך גן רחב ידיים שלפניו שדרה יפה, בילתה גולדברג בקיץ 1932 שעות רבות של עיון וקריאה (21.6.1932). כך תיארה לימים את האווירה ששררה באותו מקום: "החדרים מרווחים. אל השולחנות יושבים אנשים צעירים, שקועים בספרים ובכתבי יד. מישהו עובר על בהונות רגליו מקצה האולם ועד קצהו לקחת ספר מעל אחד המדפים. פעם בפעם נפסקת הדממה בקולו של מרצה חם מזג מן החדר הסמוי מן העין, מרצה המתאמץ להוכיח באותות ובמופתים, כי מלומד פלוני נכשל תכלית כשלוֹן בפירוש הצורה הדקדוקית של הפועל בפסוק פלוני שבכתבי הקודש. ושוב – דממה."

"בגרמניה ההיא למדתי להכיר את יצר לב האדם"

הלימודים במכון האוריינטלי היוקרתי בבון היו פן מרכזי אחד בחייה של גולדברג הצעירה ערב עליית הנאצים לשלטון. הפן האחר היו חיי החברה התוססים, שאפיינו את שנתה האחרונה בגרמניה. ציפיותיה החברתיות בעקבות התקופה שבילתה בברלין התמקדו מטבע הדברים במעגלים הציוניים; אך ציוני בון לא דמו לציוני ברלין, ושוחרי תרבות עברית של ממש לא נמצאו בעיר הקטנה. בדברים שכתבה אז לידידה יצחק

שְׁלֹטוֹפֶר (המכתבים מובאים כמלואם כנספח ה) היא גילתה את לבה כאשר להבדלים בין ציונותה שלה לציונותם של יהודי בון בפרט וגרמניה בכלל, ובתוך כך עמדה בעקיפין על הפער שבין ה"אוסטְיוֹן", יהוּדֵי המזרח, לבין ה"אוסטְיוֹן", יהודי המערב (ההדגשות – במקור):

סוף סוף (אני באה לידי ביטחון זה ומשתכנעת מדי יום ביומו ביותר) היהודים האמיתיים, והציונים האמיתיים הם יהודי המזרח שלנו, יהודי פולין וליטא. היהודים הגרמנים עושים עלי רושם של בני אדם המשחקים בציונות והטובים שבהם עוסקים בציונות אבל אינם ציוניים. [...]

לי נדמה, אפילו חייתי עשרות בשנים בגרמניה, לא הייתי יכולה להתרגל אל הפסיכולוגיה הגרמנית. כל האנשים "משלנו" אשר התוודעתי אליהם כאן, מובנים לי וסימפטיים ועם הגרמנים איני יכולה למצוא לשון משותפת. מה שבשבילם פשוט ומובן – בשבילי מוזר. והפוך, מה שמובן ופשוט בשבילי – בשבילם unmöglich [בלתי אפשרי] ו-unerhört [לא יעלה על הדעת].

במקביל להווייתה כסטודנטית שקדנית שחלק ניכר מחייה התנהל בגרמנית, קיימה גולדברג הווייה אחרת, מקבילה, של יוצרת עבריינה: היא פרסמה שירים, רשימות וסיפורים פרי עטה בעיתונות העברית בליטא ובפלשתינה/ארץ ישראל – בין השאר את השיר "ימים לבנים", שנכתב בבון באפריל 1932 והתפרסם בכתב העת פתח בקובנה כחודשיים לאחר מכן (ראו רפרודוקציה בעמ' 186) – והייתה מעורבת במלחמות הספרותיות שניהלו חבורת "פתח" בליטא וחבורת "כתובים" – "טורים" בארץ. בשני המקומות ביקשו גולדברג וחבריה לדרך להביא אל הספרות העברית את הנוסח המודרניסטי, בשני המקומות התקשה הממסד הספרותי הוותיק לעכל את השינוי, והחבורות הספרותיות הצעירות התעמתו אתו חזיתית.

ככל אותן סוגיות שהעסיקו אותה לא יכולה הייתה גולדברג לשתף את חבריה לספסל הלימודים, שגם אם קראו עברית (בסמינר האוריינטלי), ודאי התקשו להבין את העברית המודרנית. במכתב ללנדוי ממאי 1932 היא כותבת:

בשעה שאני יושבת באוניברסיטה לפני איזו הרצאה, או במסעדה הסטודנטית וקוראת בהרחבה וככה שיראוני את [כתב העת] כתובים, אני מקווה שיקרה נס – נס לא גדול, אך כה אי אפשרי כמעט – שיגש אלי פתאום מישהו וישאלני דווקא "בלשון הקודש", "סליחה, את מארץ ישראל?" או פשוט "את מדברת עברית?". אבל הכתובים משפיעים בעיקר על חוש ההשתוממות של גרמניות "נאיביות" וקורפורנטים אנטישמיים והנס "התמהמה אף לא בא".

(5.5.1932)

אף על פי כן מצאה עניין באירועים סטודנטיאליים והחלה קושרת קשרים עם תלמידי הסמינר, רובם ככולם זרים, ובייחוד ילידי הודו שביניהם. כבר בשנות ילדותה בליטא גילתה גולדברג עניין במזרח הרחוק, ושיתפה את לנדוי ברשמי הקריאה בספרים בנושא. התוודעותה אל המכרים החדשים עימתה את הסקרנות המוקדמת עם חוויות ממקור ראשון. פְּךָה יליד בומביי, הקרוב שבְּחִבריה בעיר, השפיע עליה רבות באותה עת. דמותו ודמות המכרים האחרים מצאו ביטוי ביצירתה הספרותית בשנות השלושים: בסיפור "בסמטת העכברים" שהופיע בחוברת פתח (קובנה, אוקטובר 1932), ברומן האפיסטולרי מכתבים מנטיעה מדומה (1937) ובסיפור "נכר" (מאזנים, 1939).

אושר רב היה בה, באותה שנה בכון. אלא שהקיום המוגן לא יכול היה להימשך לאורך זמן והשלווה היחסית הופרה כליל עם עלייתם של הנאצים לשלטון. זמן קצר לפני שעברה לבון נכחה גולדברג באירועי האחד במאי 1931 בברלין וחשה מקרוב כמתח האלים בין הנאצים לבין הסוציאליסטים (ראו נספח ז – רשימתה "הגדר הפרוצה"); בשלהי 1932 הביעה באוזני מינה דאגה בעקבות הידיעות שנפוצו על ההסלמה באוניברסיטה בברלין (מכתב ללנדוי, 1.7.1932); ולמחרת השבעתו של היטלר לקאנצלר גרמניה כותבת גולדברג ללנדוי בשולי מכתבה: "מה תאמרי על הפוליטיקה הגרמנית? איני יודעת גם מה לחשוב!". אפשר שההתייחסות המרומזת הזאת למצב, כמוה כהתייחסויות אחרות (או העדר התייחסויות), נבעו כולן מתוך זהירות וחשש מפני מעקב השלטונות.

עם עליית הנאצים לשלטון, התערער מאוד מעמדן של שתי הדוקטורנטיות היהודיות הזרות, ולמעשה הן לא ידעו עוד אם תורשנה להמשיך בלימודיהן ואם מוריהן ימשיכו להחזיק במשרותיהם. "החוק לשיקום שירות המדינה המקצועי", שנחקק ב־7.4.1933, אפשר לפטר פקידים יהודים מכלל התפקידים הציבוריים והממשלתיים ולהחליפם בפקידים גרמניים "אריים", ובכך סיכן את מעמדם של רבים מן המרצים שאצלם למדו השתיים; "החוק נגד גרימת צפיפות יתרה בבתני הספר הגרמניים ובמוסדות להשכלה גבוהה", שחוקק ב־25.4.1933, כוון נגד מספרם של הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות הגרמניות, ולכן סיכן אותן ישירות.

קשה מאוד היה בכלל, ובוודאי מן הפרספקטיבה השולית של שתי דוקטורנטיות צעירות, לעמוד על השפעתו הישירה של שינוי המשטר על התנהלותה של המערכת האקדמית. המאבק בין האוטונומיה של ההשכלה הגבוהה לבין הגישה הנאצית ששאפה להטמיע במערכת הניהול האוניברסיטאית את תפישת ה"פיהרר", קרי את תפישת המנהיג, נעלם ללא ספק מעיניהן של השתיים. כל שיכולות היו לראות היו השינויים הפרסונאליים, והן עקבו אחר השתלשלות האירועים מתוך חרדה הולכת וגוברת לעתידן. כך נעלמו קרוב לוודאי מעיניה של לנדוי השינויים מרחיקי הלכת שהתרחשו בעצם אותם הימים בתחום חקר רוסיה בגרמניה. גם כיום אין תמימות דעים באשר לסיבות שהובילו לפרישתו של שטהאלין ממשרתו בשנת 1933 ולפיטוריו של הוטש בשנת 1935. האם אכן שטאהלין הועזב משום שהגיע לגיל פרישה או בשל השקפותיו הדמוקרטיות הידועות לכול? הוטש השמרן הועזב ב־1935 מסיבות פוליטיות ללא ספק,

למרות ניסיונותיו המביכים, החוזרים ונשנים, לרצות את האדונים החדשים, כלומר לדבר בגנות חוזה ורסאי, שבו דווקא האמין, ובזכות "המהפכה הנאצית", שספק אם האמין בה. יהיו סיבות עזיבתם את אוניברסיטת ברלין אשר יהיו, זו סימנה את סתימת הגולל על לימודי רוסיה וברית המועצות שנהגו ברפובליקת ויימאר, באוריינטציה ידידותית לשכנה הגדולה ממזרח, ובישרה מעבר לאוריינטציה חדשה ועוינת ברוח תפישת מרחב המחיה הנאצית. ואילו בכון, כך נראה, הצליח קאהלה בכוח אישיותו לדחוק למשך שנים נוספות אחדות את דריסת הרגל הנאצית אל מעבר לגבולות המכון. במזכר שכתב למשרד החוץ הבריטי לאחר שגלה לאנגליה קבע כי האופי הבינלאומי של המכון, על מוריו, תלמידיו ומבקריו, הוא ששימש בלי צל של ספק מחסום בפני ההשפעה הנאצית, ואפשר את עבודתו הסדירה גם לאחר עליית הנאצים לשלטון. את המזכר כתב קאהלה מתוך תקווה כי ישמש את הבריטים בעתיד בתהליך בנייתה של גרמניה לאחר כניעתה. התקווה נכזבה אך המסמך נותר.

גולדברג ולנרדי התקשו אולי להבין את השלכות עליית הנאצים על מערכת ההשכלה הגבוהה, אך חזו מקרוב בביטויים המידיים לנאציפיקציה של גרמניה – ברחוב ובקרב הסטודנטים, שרבים מהם החלו להגיע למוסדות הלימוד כשהם לבושים במדים החומים של ה-S.A. במכתב מה-13 באפריל 1933 כותבת גולדברג ללנרדי: "עכשיו אסרו פה עיתונים אנגליים חשובים. גם עיתונים פרובינציאלים צרפתיים. יש חשש שבימים הקרובים יאסרו את Times, כי שם נדפסים דברים נוראיים נגד מדינה זו". ימים אחדים לפני ליל שרפת הספרים בכיכר האופרה בברלין ובאוניברסיטאות גרמניה, הופתעה לגלות שכל הספרים הסובייטיים נעלמו ממדפי ספרית אוניברסיטת בון. על שהתרחש ב-10 במאי 1933 – אירוע שהוגדר בשפה הנאצית כ"פעולה נגד הרוח הלא גרמנית" – כתבה גולדברג כעבור שנים: "בשעת שרפת הספרים לא הייתי בכיכר העיר, שבה הועלה המוקד. בטוחתני, שלא היה שם, כללל, איש מן היהודים. לא הייתה כבר סקרנות, שתולכנו אל מקום מקווה המוני הנאצים. סטודנטים אחדים במדי ס. א. היו, ודאי, נוכחים בשעת מעשה. לא שאלתים דבר. הם גם השתדלו, שלא להביט בעיני. עוד היה בהם איזה רגש אנושי, למצער – מבוכה".

בינתיים נמשכו הלימודים כסדרם. מכתביה של גולדברג מכון אל מינה בברלין משקפים את חוסר הוודאות ואת אי הביטחון שחשו השתיים. גולדברג, העתידה להשלים את חובות לימודיה בקיץ 1933, הייתה מוטרדת בין השאר מן השאלה אצל מי עוד ניתן יהיה ללמוד ולהיבחן. במאי 1933 היא מביעה בפני מינה את שביעות רצונה על כך שעזבה את ברלין ועברה לבון, משום שחוקר השפות השמיות שאצלו למדה בברלין, פרופסור אויגן מיטוון, פוטר.²⁹⁸ גם בבון איימו עליה פיטורי חלק מן המרצים: האסיסטנט

298. מכתבים מ-14.5.1933 ו-23.5.1933. פרופסור אויגן מיטוון (Eugen Mittwoch), יליד 1876, לימד פילולוגיה שמית באוניברסיטת פרידריך וילהלם משנת 1919 ואילך. בשנת 1938 היגר לצרפת ומאוחר יותר עקר ללונדון, שם הלך לעולמו ב-1942. מיטוון, אגב, שמר על קשרים מקצועיים עם האוניברסיטה גם לאחר פיטוריו בשל התערבותו של מוסוליני, שנדרש למחקריו בתחום האמריקני

היהודי של קאהלה, דוקטור קורט לוי, "בחור בעל כשרונות יוצאים מגדר הרגיל" כדבריה במכתב למינה (14.5.1933), פוטר, ועם זאת המשיך לעבוד עם קאהלה. מונתה לו ממלאת מקום, חברת המפלגה כמובן, שכדברי גולדברג כעבור שנים, "לא היה לה מושג בחומר הלימודים. היא התקשרה עם האסיסטנט היהודי שפוטר. הוא נהנה מחסותה והיא נהנתה מעבודתו". בקאהלה, לפי שעה, לא העז איש לגעת לרעה, חרף התבטאויותיו בגנות המשטר החדש ולמרות סרבנותו השקטה אך העקבית.

בעוד השתיים עוקבות בדאגה אחר גורלם של המרצים היו הן עצמן מאוימות, כאמור, מן "החוק נגד גרימת צפיפות יתרה בבתי הספר הגרמניים ובמוסדות להשכלה גבוהה". החוק הגביל את קבלת התלמידים היהודים לבתי הספר ולאוניברסיטאות עד לשיעור הלא-ארים בקרב כלל האוכלוסייה בגרמניה. צווים מטעם משרד החינוך הפרוסי השלימו את החקיקה וקבעו כי שיעורם של הלא-ארים במוסדות החינוך לא יעלה על חמישה אחוזים מכלל הרשומים בכל פקולטה. לחוק היו סייגים אחדים. כך, הוא לא חל על מי שאבותיהם שירתו בחזיתות במלחמת העולם הראשונה ועל מי שהיו יהודים למחצה. גולדברג ומינה היו מוגנות מפני החוק משום שהיו סטודנטיות זרות: מטעמים של מדיניות חוץ נמנעה גרמניה עד 1939 מלחוקק חוק המונע באופן גורף מסטודנטים יהודים-זרים ללמוד באוניברסיטאות הגרמניות. בפועל החלו אנשי המנהלה במוסדות האקדמיים כבר בשנת 1933 לפעול נגד סטודנטים זרים. החלטה ברוח זו התקבלה גם ב-1937 במשרדי הממשלה, מבלי שניתן לה פומבי. בנובמבר 1934 נאסר על סטודנטים "לא-ארים" לגשת לבחינות הדוקטורט, למעט מי שאביהם שירת בחזית במלחמת העולם הראשונה, או אותם סטודנטים שהיו "יהודים למחצאין"²⁹⁹, כך שלמעשה השתיים סיימו את לימודיהן ברגע האחרון ממש.

עבודת הדוקטור שעליה שקדה לנדוי בשנתה האחרונה בברלין עסקה ב"סופות בנגב", אותם פוגרומים שהתרחשו בקהילות היהודיות בדרום רוסיה בשנים 1881-1882. חיבורה נסמך בעיקר על תעודות ופרסומים רשמיים רוסיים, ומעט על העיתונות היהודית בת הזמן. הגישה ההיסטורית שבאה לידי ביטוי בחיבור היא חברתית מובהקת, ואף שאין הוא מתעלם כליל מן האנטישמיות הדתית-מסורתית בחברה הרוסית, הרי שאת הגורמים העיקריים לפרוץ הפוגרומים מאתר מחקרה של לנדוי בשינויים מרחיקי הלכת שחלו בכלכלתה של רוסיה, וכפועל יוצא מכך גם בחברה הרוסית של אותם הימים. זהו מחקר מובהק בהיסטוריה רוסית: לנדוי מצהירה אמנם במבוא לחיבורה כי ככוונתה להתחקות אחר השפעת הפוגרומים על ההתפתחות הרוחנית של החברה היהודית, אולם אין היא עושה זאת כמעט, ובסיכומו של דבר היא מסתפקת בדיון קצרצר בהשפעת אותן שנים

לצורך ניהול המערכה באתיופיה. ראו: Rudolf Schottlaender, Verfolgte Berliner Wissenschaft. Ein Gedenkwerk, Berlin: Edition Hentrich, 1988, p. 127.

299. ראו: Joseph Walk, Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien - Inhalt und Bedeutung, Heidelberg/Karlsruhe: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1981, I 477.

על צמיחת הצינונות. ספק, אגב, אם לנדוי הייתה מודעת לחתרנות שבעצם כתיבת עבודת דוקטור בגרמניה הנאצית על האנטישמיות הרוסית. הדברים בולטים בייחוד בפסקה בחיבורה המפרטת בהרחבה את הטענות שבאמצעותם הסיתה העיתונות הרוסית את קוראיה כנגד היהודים; אף שהרצאת דבריה מרוחקת ושקולה, קשה להתעלם מן הדמיון המובהק שבין נימוקי התעמולה האנטישמית שרווחה בעיתונות הרוסית בשנות ה-80 של המאה ה-19, לבין אלה שנהגו בתקשורת הגרמנית בעצם ימי חיבורו של הדוקטורט. עקלקלות דרכיו של המשטר הנאצי ואיש לא ישורן: עבודת הדוקטור של מינה לנדוי לא נתקלה בקשיים והתקבלה ללא סייגים על ידי אוניברסיטת פרידריך וילהלם. על תעודת הדוקטור שלה חתום רקטור האוניברסיטה, פרופסור אויגן פישר, אנתרופולוג בעל שם עולמי וגזען מובהק. ודוק: בעצם אותם הימים הוגשה לאוניברסיטת ברלין עבודת דוקטור אחרת, פרי עטו של הסטודנט היהודי-ליטאי אברהם הלר, אשר נכתבה בהנחייתו של הוטש בנושא "יהודי רוסיה בין מהפכת מרס 1917 עד ימינו אלו"; חיבור זה עורר עליו מתקפת תעמולה נאצית, שהובילה במישרין למניעת תואר הדוקטור מהלר, ובעקיפין – לפיטוריו של הוטש.

שונה לחלוטין הייתה עבודת הדוקטור של גולדברג. זוהי עבודה מובהקת בפילולוגיה שמית, ומשום כך חסינה הייתה מבחינת תוכנם של הדברים מפני התערבויות פוליטיות מובהקות. חיבורה של גולדברג על "תרגום התורה השומרונים – עיון במקורותיו שבכתבי היד", השתלב במפעלו המחקרי של קאהלה, שביקש להתחקות אחר העברית הקדומה, זו שלפני נוסח המסורה. בעלי המסורה, ובראשם בני משפחת בן-אשר שחיו ככל הנראה במאה העשירית לספירה בטבריה, קבעו כידוע מערכת של כללים לשמירת נוסח הכתיבה והקריאה של ספרי המקרא שהפכו מאז ואילך לכללים מחייבים, אלא שפעולת ההאחדה שלהם העלימה את כל אותם גוונים ובני גוונים של העברית שנהגו עד אז, על פה ובכתב. קאהלה ותלמידיו חתרו אם כן לשחזר אותה עברית קדומה; על תלמידיו שעשו להם שם נמנו בין השאר חוקרי הפיוט מנחם זולאי, רפאל אדלמן וחוקר הדקדוק אלכסנדר שפרבר (שיזכר כאן בהמשך בקצרה). הם ואחרים הצביעו על שרידי העברית הקדומה המצויים במגוון מקורות: ראשית כול במקרא עצמו, באותם קטעים שחמקו מעיניהם הבוחנות של בעלי המסורה; באלפי התעודות שנמצאו בגניזה הקהירית, שכמובן כלל לא נודעו לבעלי המסורה; ובמקורות קדומים נוספים – ביניהם גם התרגום הארמי לתורת השומרונים. נראה שכאשר קאהלה שימש ככומר פרוטסטנטי בירושלים, הוא עמד בקשר ישיר עם השומרונים בשכם, השיג מהם כתבי יד עתיקים וחקר את דרך היגויים בעברית. בידי גולדברג הפקיד כתבי יד אחדים של התרגום הארמי לתורתם וביקש ממנה לחקור אותם ואת זיקתם לנוסח התורה שבידינו.

העיון בחיבורה של גולדברג מעיד על בקיאותה בארמית, בערבית ובמידה פחותה אף בסורית, ועל עינה החדה – היא נדרשה להבחין בין הנוסחים השונים ולקבוע איזה מהם הושפע מאחרים, איזה הוסיף ואיזה גרע על פי סימוניהם של המחברים הקדומים והערוותיהם בשולי כתב היד או בין שורותיו. עבודת הנמלים שלה, הניכרת מכל תו ותג בחיבור, אפשרה לה לאפיין את ההיגוי הארמי הקדום בפי השומרונים, את אוצר מלותיה הייחודי

של השפה ועוד. בפרקים נוספים בעבודה עמדה בין השאר על השפעת תרגום אונקלוס לתורה ומקורות נוספים – ביניהם התרגום הערבי לתורה – על כתבי היד הללו. מדוע פנתה גולדברג אל הפילולוגיה השמית? בריאיון שערך עמה חוקר הספרות א"ב יפה ב־1959 היא נימקה את בחירתה כך:

כיוון שהתכוננתי להיות מורה לעברית ולספרות עברית, ואף רציתי לעלות ארצה, וכיוון שידעתי כי השכלתי היהודית לוקה בחסר – בבית הספר למדנו בעיקר תנ"ך ומעט מאוד חוץ מזה – רציתי להשלים את החסר בהתמחות בפילולוגיה שמית. בחרתי ביודעין בקו זה, שעשוי היה מצד אחד לבסס את ידיעותיי בלשון שבה התבטאתי, ומצד שני, חשבתי כי כדאי לי ללמוד גם פדגוגיה, היסטוריה כללית. ואגב, בשנתיים הראשונות שלמדתי באוניברסיטה בליטא, למדתי נוסף על כך גם ספרות, גרמניסטיקה וספרות רוסית. אבל אלה לא היו המקצועות הראשיים שלי. והשפות השמיות, ששכחתי אותן כבר, באמת שכחתי, שימשו לי בכל אופן יסוד ללשון העברית, לדקדוק ההיסטורי וכיוצא באלה.

גולדברג יצאה את בון בדרכה לליטא ב־1 באוגוסט 1933. לנדוי נשארה בברלין עוד שנה ומחצה. לימים תסכם גולדברג תקופה זו באומרה: "בגרמניה ההיא למדתי להכיר את יצר לב האדם. אנשים הגונים, פשוטים, שבתחילה קיבלו את הנאציזם בלגלוג, נסחפו על ידו, ומתוך שאיפה כנה להציל את גרמניה, מתוך מניעים אידיאליסטיים, עשו את המעשים היותר נוראים".

החזרה השנייה לפרובינציה: מבון לרסין, 1933-1934

"[...] מה יהיה בסופך, מה תעשי לאחר שתגמרי כאן את האוניברסיטה?"
 [...] "אסע הביתה", אמרתי וחשתי את השקר שבמלה "הביתה". אני היחידה
 בחדר זה הייתי בת בלייבית.
 "ואחר כך?" שאל מרווין.
 "ואחר כך אהיה מורה מחוסרת עבודה".
 "מחוסרת פרנסה", תיקן דאטא. "להיות מחוסר עבודה הרי זה כשרון עילאי. אנו
 כולנו משוללים כשרון זה".

שיחה זו, הלקוחה מסיפורה האוטוביוגרפי למחצה של גולדברג "נכר" (1939), התרחשה אולי גם במציאות, ערב סיום לימודיה בסמינר האוריינטלי. ואמנם, גם גולדברג וגם לנדוי יעדו עצמן מגיל צעיר להיות מורות: ודאי הניחו שלא יוכלו להוציא את לחמן מן העיסוק האקדמי בתחומים שבהן התמחו. בדומה ליהודים רבים אחרים בזמנן, ועל אחת כמה וכמה כנשים, הבינו כי הדרך לקריירה אקדמית חסומה בפניהן, בין אם בברלין ובין אם בקובנה. גולדברג כותבת ללנדוי במכתב מ־18.8.1933, זמן קצר לאחר חזרתה

לליטא: "פה שורר ייאוש נורא בין אנשים צעירים העומדים לגמור אוניברסיטה, או בין אלה שכבר גמרו אותה. רק אלה שפניהם מועדות לארץ – טוב להם יותר".

אמנם פניה של גולדברג היו מועדות ארצה, אך כפי שהיא מסבירה באותו מכתב, החליטה להשתוות בליטא משום שסברה שלא תמצא בארץ משרת הוראה אם תעלה אחרי פתיחת שנת הלימודים. מן המכתב משתמע שגולדברג נקלעה אז כמעט על כורחה להוראה: הוא מסגיר כיצד היא הלכה למרכז "תרבות" בקובנה רק כדי לצאת ידי חובה, "פשוט למען אוכל להגיד לעצמי – 'ניסיתי בכל, אך לא קיבלתי דבר'" (שם) ולהפתעתה שובצה כמורה לספרות ולהיסטוריה בגימנסיה של הרשת בעיירה רַסין (Raseiniai) שבמרכז ליטא. בתוך כך גם לנדוי השקיעה זמן ומרץ בהוראה – בבית ספר ברחוב קלופשטוק בברלין, בעודה מתכוננת לבחינות הסיום של לימודי הדוקטורט.

גולדברג חזרה אל מערכת החינוך העברי בליטא – אך בנסיבות שונות לגמרי: כמורה ולא כחניכה; בפרובינציה ולא בכירה; ובתקופה שונה לגמרי בתולדות האוטונומיה התרבותית היהודית. ליטא של ראשית שנות השלושים הייתה מדינה לאומנית, שפעלה בהתמדה להצרת צעדיהם של המיעוטים הלאומיים שחיו בקרבה ולנישולם מעמדות הכוח במגזר הציבורי והעסקי. אחרי גל פיטורי היהודים מן המשטרה ומצבא הקבע נמנו ב־1934 פחות מ־500 יהודים על כ־35,000 נושאי המשרות הממשלתיות. גולדברג הייתה אחת מהם, מתוקף היותה מורה בבית ספר יהודי. מגמת הליטאיזציה הורגשה בגימנסיה העברית ברסין, כבכל מוסדות החינוך העברי בליטא: השלטונות כפו את הליטאית כשפת ההוראה של עוד ועוד מקצועות, והיא איימה לדחוק את רגלי העברית; התקצוב הממשלתי פחת משמעותית; והפיקוח של המיניסטריון להשכלה הלך והתהדק (גולדברג כותבת ללנדוי ב־25.4.1933: "המיניסטריון שלח 'על הגימנסיון שלנו' רַיזֶינְיָה מצד המורים של הגימנסיון הליטאי ואנו מרגישים עכשיו יפה־יפה, טעמה של האנטישמיות מהו"). באותן שנים הלך ופחת בהדרגה מספרם של תלמידי גימנסיה "תרבות" ברסין: החוקים והתקנות שאסרו על מי שאינו בקי בליטאית לנהל מסחר פגעו ביהודי העיירה, שהחזיקו ב־1931 כ־90 מתוך 116 החנויות שפעלו שם, ויד רבים מהם לא הייתה עוד משגת לשלם את שכר הלימוד הגבוה של בניהם ובנותיהם (גימנסיה "תרבות" ברסין, ככל הגימנסיות של הרשת, הייתה פרטית, ואילו בגימנסיה הממשלתית שבעיירה היה שכר הלימוד סמלי); ההתנכלויות החוזרות ונשנות של הבוחרים הליטאיים לתלמידים היהודים בבחינות הסיום של הגימנסיה הרתיעו תלמידים רבים מלהמשיך בלימודיהם, מה גם שההגבלות על התקבלותם למוסדות להשכלה גבוהה הפכו בעיני רבים מהם את הלימודים בגימנסיה למיותרים. כפועל יוצא מכך הדרדר מצבה הכספי של רשת "תרבות", ברסין כבליטא כולה. תרם לכך גם המשבר הכלכלי שפקד את ליטא באותן שנים. גולדברג הרגישה זאת היטב בכיסה: משכורתה הצנועה הולנה חדרים לבקרים, עד שלא היה בידיה כסף לקניית בולים. באירוניה המחויכת המאפיינת את מכתביה מאותה תקופה היא מתלוננת על "שחפת הכיס" שבה לקתה (13.1.1934).

בהמשך למובאה מסיפורה "נכר", גולדברג אכן הפכה בתום לימודיה למורה מחוסרת פרנסה אך כלל לא מחוסרת עבודה: אחרי שעות ההוראה – 29 בשבוע – ערכה את

עיתון התלמידים, סייעה בהכנת "נשף ספרותי" ועבדה בספרית בית הספר שמנתה מאות ספרים בעברית ויידיש (נוסף על ספריה זו פעלה בעיירה ספריה גדולה על שם מנדלי מוכר ספרים). גולדברג הייתה גם פעילה בסניף המקומי של תנועת "החלוץ" – בין השאר הרצתה על ברנר ועל תולדות הציונות והתרימה כספים ל"מפעל ארלוזורוב" – מגבית משותפת לקרן היסוד ולקרן הקיימת, לזכר המנהיג שנרצח זמן קצר קודם לכן. פעלתנות זו ודאי עוררה מעט את העיירה מנמנומה. באותה עת מנתה רסין (המכונה רֶסִינִי) כ־5,500 תושבים, כשליש לערך מהם – יהודים. "העיירה רסין נחשבת לעיירה מתה מאוד", כותבת גולדברג ביום הולדתה ה־21 לחברתה, "היא רחוקה מאוד ממסילת הברזל ונוסעים הנה בעיקר (כשמזג האוויר מרשה זאת) באוטובוס נסיעה [של] 3½ שעות מקובנה. אלא שנוסע ושב האוטובוס רק פעם ביום ועל כן לא כל כך קל לנסוע תכופות אל העיר". כך משתנות הפרספקטיבות: בעוד שמברלין נראתה קובנה פרובינציה נידחת, הרי שמרסין היא הצטיירה ככרך סואן. גולדברג נסעה לקובנה מדי פעם לחופשת סוף שבוע, נפשה בבית אמה בחופשות הלימודים ונפגשה עם חבריה שנותרו בקובנה, ועם היוצרים של חבורת "פתח". החבורה, כגוף, עמדה אז כבר אחרי שיא פעילותה הספרותית המשותפת וכעת שימשה את חבריה בעיקר כקצה חוט לעלייה ארצה: שלונסקי ואנשי חבורת "יחדיו" עשו מאמצים להסדיר עבורם סרטיפיקטים, אך נתקלו בקשיים. "הפתח הסגור" כינתה גולדברג את חבורת "פתח" במכתב מספטמבר 1934 לידידה יהודה גבאי, שחקן תיאטרון "האהל", כשהיא רומזת בכך הן לחוסר התוחלת האמנותית של החבורה, והן לניסיונות הכושלים עד אז להעלותם ארצה.

עוד קודם לכן, במרס אותה שנה, ביררה גולדברג אם תוכל להשיג סרטיפיקט באמצעות האוניברסיטה העברית בירושלים. היא פנתה לדוקטור אלכסנדר שפרבר (Sperber), ששימש שם כמרצה. כאמור, שפרבר היה מתלמידי המובהקים של פרופסור קאהלה בכון, והתמנה שם לפרֶיבטדוֹצֶנט ("מורה מן החוץ" במושגינו) ב־1928. הוא נאלץ לעזוב את משרתו עם עליית הנאצים לשלטון, היגר לפלשתינה/ארץ ישראל (1933-1934) ובהמשך השתקע בארצות הברית. מתשובתו למדה גולדברג שתוכל להירשם לאוניברסיטה "לא כסטודנטית כי אם כמועמדת למחקר" (30.3.1934). נראה שזנחה אפשרות זו, ראייה עקיפה לכך שלא חפצה להתמיד במסלול האקדמי. גם בהיבט זה היה מצבה של מינה משופר משלה: כעובדת במשרד "החלוץ" כברלין הובטח לה סרטיפיקט.

התקוות הנכזבות להשגת הסרטיפיקט המיוחל העצימו ודאי אצל גולדברג את תחושת הבדידות שאפפה אותה ברסין. כבר כחודשיים לאחר הגעתה לשם היא כותבת לחברתה: "יש רגעים שנדמה לי כי אשתגע פה – אם טוענים במקום אחר על חוסר אנשים הרי כל אלו רק מליצות ביחס לזה שנעשה כאן. כאן באמת אין אנשים. אני פה במשך ימים שלמים יושבת לבדי מבלי להוציא מלה מן הפה. לומדת וקוראת, קוראת ולומדת [...] גם את ענייני הלב שלי סידרתי באופן הרבה יותר טפשי מאשר שאר המורים והמורות כאן" (21.9.1933, ההדגשה במקור). אולם דומה שבזכות הבדידות הייתה תקופת רסין פורה למדי עבור גולדברג: במהלכה פרסמה כ־30 שירים בבמות שונות (מכיוון שעל פי רוב

נהגה לפרסם את שיריה סמוך לכתבתם, נקל לשער כי רובם גם נוצרו אז), ביניהם השיר שיפתח את ספר שיריה הראשון, טבעות עשן; גיבשה את מתכונתו של ספר זה, על 70 שיריו; ובעיקר – הכשירה לדפוס את עבודת הדוקטור שלה על התרגום השומרוני לתורה. מלאכה זו דרשה ממנה מאמצים רבים, ובהתחשב בנסיבות, פלא שהגיעה לידי גמר מוצלח: היות שנזקקה לספרות מקצועית ולכתבי יד נדירים שמטבע הדברים לא היו בהישג ידה, עמדה בקשר מכתבים שוטף עם פרופסור קאהלה בכון. באגרותיו על נייר המכתבים הרשמי, שעליו הוטבע סמל הרייך, צייד הפרופסור הגרמני-פרוטסטנטי את תלמידתו היהודיה ממזרח אירופה בכל המידע הדרוש לה על לשונו של החיבור המזרח תיכוני הקדום, ופיקח מקרוב – על אף המרחק הגיאוגרפי – אחר התקדמותה. כך, למשל, דרש ממנה לסלק טעויות כתיב בשומרנית שנפלו בחיבורה ולא ניתן היה לתקנן בכון, משום שבסמינר האוריינטלי חסרה קונקורדנציה למלים בשפה זו. גם ד"ר קורט לוי, מי שהיה אסיסטנט בסמינר האוריינטלי ופוסטר בשנת 1933 בעקבות עליית הנאצים לשלטון, סייע לגולדברג בעצה טובה בסוגיות הפילולוגיות שבהן התחבטה. כעת עבד לפרנסתו כמורה בגימנסיה היהודית בקלן, ומשם שלח את מכתביו לרסין.³⁰⁰ לבסוף הצליחה גולדברג להשלים את עבודתה – כאמור, זמן קצר למדי לפני שנאסר בגרמניה על יהודים להגיש עבודות דוקטור – וחיבורה פורסם כחוברת מס' 11 של הסמינר בכון, בעריכת קאהלה וְויליפֿלד קירפֿל ובהוצאת קוהלהאמר שבשטוטגארט בשנת 1935. עותקים של חיבור זה, הכתוב כמוֹבן גרמנית, מצויים כיום במחסניה של הספרייה הלאומית הגרמנית בלייפציג, בעזבונה הספרותי של לאה גולדברג המופקד במכון "גנזים" בבית הסופר בתל אביב, ובבית הספרים הלאומי בירושלים. אחד העותקים המצויים בבית הספרים הלאומי אוצר בחובו את תולדותיהם של יהודי אירופה במאה ה-20 בזעיר אנפין, כפי שניתן ללמוד מן החותמות שעל שערו: האחת, חותמת נאצית, של "מחלקת המחקר לשאלה היהודית, מכון הרייך להיסטוריה של גרמניה החדשה" (Forschungsabteilung Judenfrage des Reichsinstituts für Geschichte des Neuen Deutschlands), המעידה על כך שהספר הוחרם בזמנו לצורכי מחקר נאציים, והאחרת – "Archival Depot, Offenbach a.M." – של מחסן בעיר אופנבאך על נהר מיין, בו ריכו הממשל הצבאי של בעלות הברית לאחר 1945 אוצרות תרבות יהודיים, במטרה להשיבם לבעליהם.

אם לא די בשני החיבורים הללו שהורתם ברסין הקטנה – טבעות עשן והדיסרטציה – הרי שאליהם יש להוסיף חיבור שלישי פרי עטה של גולדברג שבא לעולם באותה תקופה, והכוונה לספר הפרוזה הראשון שלה. "[...] התחלתי לכתוב משהו בינוני בין

300. סופו של ד"ר קורט לוי היה טראגי. חברת המפלגה שתפסה את מקומו ונהנתה משירותיו איימה עליו בשלהי 1935 שתסגיר אותו, "והאסיסטנט מילא את כיסיו אבנים, שכר סירה וקפץ לנהר" (דברי גולדברג בריאיון עם עקיבא נוף, פי האתון, 25.5.1960, עמ' 3; שב ונדפס בהארץ, "תרבות וספרות", 30.1.1970, עמ' 22; ועיינו גם במכתבו של קאהלה לגולדברג מ-27.12.1935, "גנזים", אוסף 274, 22/4).

רומן וקובץ פליטונים בשם 'מכתבים מנסיעה מדומה'. מה ייצא מזה יודע רק אללה ונביאו", כתבה ליהודה גבאי באוקטובר 1934 מקובנה, שם התגוררה בבית אמה בתקופה שבין סיום שנת ההוראה ברסין לעלייתה ארצה (יוני-דצמבר 1934). אותו רומן מכתבים קצר ראה אור, כאמור למעלה, רק כעבור שנתיים: תחילה כרשימות בהמשכים במוסף השבת של העיתון דבר בקיץ 1936 ובהמשך כספרון דק בהוצאת "דבר" בתחילת שנת 1937. בפתח כתב היד של היצירה, השמור במכון "גנזים", רשמה גולדברג הקדשה, שלא ראתה אור עד כה: "למ. מ.". הודות לחליפת מכתביה של גולדברג עם לנדוי ניתן לפענח כעת את סודן של צמד האותיות: "מ. מ." הוא משה (מישה) מאירוביץ', שעליו כותבת גולדברג לחברתה: "התאהבתי במהירות אכספרסית" (16.11.1933). מאירוביץ' היה ככל הנראה צעיר מעט מגולדברג, "בחור מעניין מאוד, חכם ובעל כשרונות", היא כותבת ללנדוי, "אך חוסר כל הפרספקטיבות בעתיד עושה את הנוער ודווקא את החכמים שבו, לציניים במקצת ביחס לעצמו" (18.8.1933). ואמנם הייתה לו סיבה לפקפק בעתידו: מכתביה של גולדברג ללנדוי מלמדים על המצוקה הכספית החריפה שבה היה שרוי, על כך שהפך למפרנס היחיד של משפחתו לאחר שאביו חלה מאוד, וכי "דווקא באותו הזמן הציעו לו לעלות בסתיו ארצה והבטיחו אפילו משרה צנועה בקרבת תל אביב, והכל יכול היה להיות יפה עוד יותר מאשר קיוויתי, אבל הוא מוכרח לוותר על זה, כי אינו יכול להשאיר את ההורים" (25.4.1934). סופו שנותר בקובנה, נישא כעבור זמן לצעירה ששמה צילה ונספה שם בשואה והוא כבן 35 (בנספח 1 מובא מכתבה של גולדברג אליו – מן העדויות היחידות לפרשה זו).

דבר מותו נודע לגולדברג רק ב־1963. לנדוי טסה אז למוסקבה, כדי להיפגש עם בוריה אחיה בפעם הראשונה לאחר כחצי יובל שנים. בכל אותן שנים נותר בוריה בליטא, מאחורי "מסך הברזל", וגולדברג ביקשה מחברתה שתנצל את מפגשם הנדיר גם כדי לברר מה עלה בגורל אהובה לשעבר. תשובתה של מינה הגיעה אל גולדברג כעבור חודש, בעת שעשתה ברומא, ובו ביום כתבה לה גולדברג את הדברים הבאים:

כשקראתי על מותו של מישה היה לי תחילה רגש מוזר: אנו מתרגלים להעדרותם של בני אדם בעת האחרונה כמעט יותר מאשר להיותם אתנו. כמה מן האנשים הקרובים לי ביותר אינם עוד! אבל פתאום ההכללה חדלה לפעול והחילותי להיזכר בדברים טובים ולא טובים. העיקר הוא לא היותם טובים או רעים – אלא שהיו ושאני זוכרת. ונעשה לי עצוב מאוד. את יודעת שה"רומן" הזה לא היה טוב, ואעפ"כ היה הבחור הזה אולי היחיד מאלה שהיו קרובים לי, אשר יחסו אלי היה עמוק מאוד. אני זוכרת איך סיפרת לי על הפגישה שהייתה ביניכם כשהיית באחרונה בקובנה [בקיץ 1937] ואיך שאל עלי, כשהיה כבר נשוי... את יודעת שבדברים אלה אני אינני מפונקת. טוב אשר היה היה.

(9.8.1963)

האם מישה מאירוביץ' הוא עמנואל, שאליו מופנים מכתביה של רות, גיבורת מכתבים

מנסיעה מדומה? המחקר הדגיש עד כה את הזהות של שם הדמות בספר עם שם אחיה המנוח של גולדברג. בפתיחת מכתבים מנסיעה מדומה היא כותבת: "מכתבים אינטימיים באמת אי אפשר לפרסם. על כן בחרתי בגיבורה, ששמה אינו שמי ושם אהובה אינו שמך. אם רות דומה לי וזה אשר היא פונה אליו – לך, הרי הם, בכל זאת, לא אני ולא אתה – הם דמויות מדומות כמו הנסיעה" (עמ' 7-8).

גולדברג נפרדת בספר הזה מאהובה, היא אשר יהיה, וגם מאירופה. בעצם ימי כתיבת פרקי מכתבים מנסיעה מדומה, נודע לה כי מועד עלייתה ארצה קרוב אך לא הוברר האם תיאלץ לנסוע לשם "ברוך המשעממת ביותר – פולניה, קונסטנצה" (24.11.1934), או שתוכל להתראות עם לנדוי בברלין ומשם תמשיך לפריז ולמרסיי, שממנה תפליג לנמל יפו. המכתבים שברומן, הנושאים תאריכים מאותה עת עצמה – המוקדם שבהם הוא מ-20.10.1934 והאחרון מ-11.11.1934 – באים במקום הנסיעה הממשית, ונענים לציווי האריסטוטלי, הדורש מן הספרות לתאר לא רק מה שהיה או את מה שיהיה, אלא את מה שהיה עשוי להיות. גולדברג לוקחת אפוא את גיבורתה למסע בשכיות החמדה של גרמניה, בלגיה וצרפת, ומצליחה לתאר אותן בחיוניות רבה למרות שברובן ככולן כף רגלה לא דרכה עד אז מעולם. רק ממקום אחד נפרדת גולדברג באמת ובתמים, ובצער רב – מברלין.³⁰¹

הבדל גדול בין מסעה הממשי של גולדברג לפלשתניה/ארץ ישראל ובין נסיעתה המדומינת של רות נעוץ בעובדה שהגיבורה הספרותית נוסעת בגפה, ואילו אל גולדברג התלווה "בעלה" – שמעון גן (שימל גַנס). כבר ביולי 1934 רמז שלונסקי לגולדברג שכדי לא להשחית את הסרטיפיקט שכה התאמץ להשיג על אדם אחד, אפשר שתידרש להינשא בנישואים פיקטיביים לאחד מיוצרי חבורת "פתח", וכך יעלו שניים באשרה אחת. שלונסקי הותיר לאנשי "פתח" את הבחירה מי מביניהם יהיה הראשון לעלות לצד גולדברג. גנס נבחר, וללא התלהבות יתרה החל ללמוד את מלאכת הסדר והדפוס, כדי לעלות ארצה כשבידו מקצוע – בין אם מטעמי פרנסה, ובין אם כדי להקל את הסדרת עלייתו עם "אשתו". ב-29 בנובמבר 1934 הוצאה לשניים תעודת נישואים מטעם עיריית קובנה, וב-9 בינואר עלו יחדיו אל סיפון האונייה "ירושלים" בנמל טרייסט. כעבור חמישה ימים הגיעה "ירושלים" לנמל יפו, ולמחרת, ב-15.1.1935, דיווח העיתון דבר במדורו הקבוע "בין הבאים" על דבר הגעתם של שני המשוררים.

301. העיון במכתביה של גולדברג ללנדוי מאפשר לעמוד על הגנוזים של מכתבים מנסיעה מדומה. ספרים שונים שגולדברג קראה באותה תקופה, כעולה ממכתביה, תופסים מקום נכבד ברומן: שריו וסיפור חייו של המשורר הצרפתי מימי הביניים פרנסואֶ וֶיוֹן בתרגום לגרמנית (23.6.1934); מכתבים מנסיעה מדומה, עמ' 91-101), סיפור אהבתו של פרנץ ורפל, מחבר ארבעים הימים של מוסה דאג לאומנתו, ברברה או האדיקות (7.12.1934); מכתבים מנסיעה מדומה, עמ' 125) ועוד; דמות הידיד ההודי רומינגטית בשני הטקסטים; במקרה אחד יש מקבילה מילולית בין המכתבים אל לנדוי לבין מכתבים מנסיעה מדומה (השוו את מכתבה ללנדוי מ-26.2.1934 לעמ' 30 בספר – פריחת עצי השקדיה והמגנוליה).

ידידות מרחוב ארנון

תל אביב של ראשית 1935 הצטיירה בעיני גולדברג כ"עיר אירופית מאוד. רועשת. נבנית. משהו בינוני בין וסטן של ברלין והעיר הישנה של קובנה" (31.1.1935). מעניין שגולדברג בוחרת לתאר את העיר המזרח תיכונית שפניה נשואות אל המערב כמעין "ממוצע" של עיר בירה פרובינציאלית במזרח אירופה ושל מטרופולין במרכזה – שני הקטבים ביניהם נעו חייה וחיי חברתה.

אלא שההשוואה הזאת חורגת מן המישור הטופוגרפי. גולדברג גילתה עד מהרה שתל אביב, שצפנה הבטחה לפתיחת דף חדש, נקי מ"עֲבָרֵי אֲשֶׁר לֹא אָהַבְתִּי", היא במובן מסוים המשכה של קובנה: כל יום זימן לעולה החדשה פגישות שהחזירו אותה על כורחה לימיה שם – עם אהוביה הראשונים נחום לוין ומשה פרנק ("פגישה סנסציונית"), עם בני המחזור בגימנסיון, עם מכרים אחרים. בשיר מתוך המחזור "המסע הקצר ביותר" ששמו "תל אביב 1935", כתבה ב־1961:

אֵיךְ יְכוּל הָאָוִיר שֶׁל הָעִיר הִקְטַנָּה
לְשֵׁאת כָּל כֶּף הָרֵבָה
זְכֵרוֹנוֹת יְלָדוֹת, אֲהָבוֹת שֶׁנֶּשְׂרוּ,
חֲדָרִים שְׂרוֹקְנֵי אֵי-בִּזָּה?

ועם זאת גולדברג התאקלמה בארץ במהירות, הרבה בזכות החסות שפרשו עליה בני חבורת "יחדיו"; הם מצדם שמחו לבואה בתקווה שתסייע להם במאבקייהם הספרותיים. עלייתה ארצה סימנה מבחינתה גם את המעבר מהפריפריה הגיאוגרפית של "הרפובליקה הספרותית" העברית אל לב המרכז הספרותי המבוסס ביותר שלה, ואת החיבור אל קהל קוראים גדול וקשוב. "היחס אלי של הסופרים הוא יוצא מן הכלל", היא כותבת למינה, "מפנקים אותי כתינוקת בת יומה. אני בכלל מצאתי פה הרבה יותר אנשים שקראו את אשר כתבתי, ומכירים אותי, מאשר יכולתי לשער" (31.1.1935). את עיקר פרנסתה באותה שנה מצאה בהוראה בשני בתי ספר – בכיתה א' בבית ספר יסודי לילדי עולים חדשים ובבית ספר לנערות עובדות שליד עיריית תל אביב (ולפי עדויות אחרות, בגימנסיה "שלווה" בעיר). גם לנדוי, שעלתה ארצה כחודשיים אחריה, הייתה למורה. כעבור כשנה תצטרף אל השתיים אמה של גולדברג, שאף היא ככתה הגיעה ארצה על סיפון האונייה "ירושלים". משעה שלנדוי וגולדברג חיו בשכנות, קשר המכתבים ביניהן נייער לחיים רק בנסיעותיהן: לראשונה היה זה בקיץ 1937, כאשר לנדוי ערכה "ביקור מולדת" בליטא וגולדברג טיילה באיטליה. הביקור בליטא הסתבר בדיעבד כביקור פרידה מן המשפחה שם. השואה החריבה את עולם האתמול של השתיים, והן הפכו באחת ושותפות לשכול ושרידות לבתי האב שהותירו מאחור. גולדברג איבדה את אביה,³⁰² ואולי גם את דודתה

302. לא ברור היכן נספה אברהם גולדברג, אביה של לאה – אם בליטא או בגרמניה (העדות האחרונה שהגיעה לידינו על אודותיו מלמדת על כך שנשלח להתרפא בגרמניה ב־1926, אבל יתכן ששב

דינה, וודאי עוד קרובים רחוקים יותר; מינה איבדה את הוריה ואת אחיה הצעיר קלמן ורבים רבים מבני משפחתה המורחבת. אחיה בוריס (בוריה) נמלט לרוסיה עם פלישת הנאצים לליטא אך סופו שנתפס ונכלא במחנה הריכוז דכאו שבגרמניה. הידיעה על דבר הצלתו התקבלה במפתיע כשבועיים לאחר תום המלחמה, במכתב שנשלח אל גולדברג למערכת דבר. סיפורו מובא בנספח ד.³⁰³

קשר המכתבים בין גולדברג ללנדוי מאבד מתנופתו בשנים שלאחר עלייתן ארצה. התכתבותן – ככל התכתבות – היא במוכנים מסוימים רק בבואה חיוורת של הקשר הבלתי אמצעי ביניהן בשנים הללו שבהן הן חיות בשכנות, עד קיץ 1954, שעה שגולדברג ואמה עוקרות לירושלים כדי שיקל על לאה ללמד באוניברסיטה העברית. מטעמים אלה ואחרים בחרנו, העורכים, שלא לההדיר את המכתבים המאוחרים ולסמן את הגעתן לארץ ישראל כסיומה של הנערות העברית.

אחר כך למשפחתו). ביוני 1931 ניתן לאשתו גט, ככל הנראה בהסכמתו ("גנזים", אוסף 274, 11677/4; והשוו: והוא האור, מהדורת 2005, עמ' 30), והוא נזכר במכתבי לאה גולדברג לאמה עד שנת 1933, לפחות. ההתייחסות המפורשת העיקרית של גולדברג לגורלו מופיעה במכתב שכתבה לירידתה הגרמנייה אילובה הונקה פון פודווילס ב־1962: "אבי ושאר קרובי המשפחה נספו באירופה". ראו: תעודה מן הארכיון העירוני של קובנה (סיגנטורה: F. 66 Ap. 9 B. 246) מתוך פנקס ועד הבית ברחוב קסטוצ' 18 בקובנה, בדבר נסיעתו של אברהם גולדברג לגרמניה ב־1926 כדי להתרפא, באדיבות פרופ' חמוטל ב־יוסף; מכתב גולדברג להונקה פון פודווילס, 3.3.1962, בית הספרים הלאומי, ארכיון לאה גולדברג (סיגנטורה 1-1655-4), מובא במאמרה של יפעת וייס, "דבר בחיי לאה הלך לאיבוד": לאה גולדברג, חברתה מנוער וזכרונות מגרמניה", זמנים, גיליון 100 (2007), עמ' 114. ראו שם, עמ' 122, במובאה מתוך דברי גולדברג: "ואולי האיש הזה, שחולף ברחוב, שרף את אבא שלי?".

303. מינה לנדוי (ובהמשך גם בוריס אחיה) מילאו דפי עדות ב"יד ושם" ובהם פרטי יקיריהם שנספו. דווקא על רקע זה בולטת הימנעותן של לאה גולדברג ואמה לעשות כן.

לקריאה נוספת

חמוטל בר-יוסף, "לאה גולדברג והשיר העממי ליטאי", ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, ערך אבנר הולצמן, מכון כץ לחקר הספרות העברית, בית הספר למדעי היהדות על שם חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב, 2005, עמ' 437-459.

יפעת וייס, "דבר בחיי לא הלך לאיבוד": לאה גולדברג, חברתה מנוער וזכרונות מגרמניה", זמנים, גיליון 100 (2007), עמ' 112-125.

גדעון טיקוצקי, "הנשכחות – שאי אפשר לשכוח", אחרית דבר לספר מכתבים מנסיעה מדומה מאת לאה גולדברג, ספרית פועלים, 2007, עמ' 133-169.

איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במרחב אירופה במאה ה-19, עם עובד, ספרית אופקים, 2001.

המקורות לאחרית הדבר

לפרק הראשון: "החזרה הראשונה לפרובינציה"

המובאה שבראש הפרק לקוחה מריאיון שנערך עם לאה גולדברג בגלי צה"ל באמצע שנת 1969, ונדפס בעיתון במחנה בידי אריה ארד ב-20.1.1970, "לאה גולדברג, אחד מעיר".

רקע לקורות יהודי קובנה במלחמת העולם הראשונה: פנקס הקהילות: ליטא, בעריכת דב לויץ, עורך משנה: יוסף רוזין, "יד ושם", תשנ"ו, בעיקר עמ' 36-39.

הציטוט "דרך אש וקור וכינים" לקוח מוהוא האור, ספרית פועלים, 2006 [1946], עמ' 25. על קורות משפחתה של לאה גולדברג בזמן המלחמה: טוביה ריבנר, לאה גולדברג: מונוגרפיה, עמ' 17; עדותה של מינה לנדוי במשדר ב"קול ישראל" במלאת 18 שנה למות גולדברג ועדותה המצוטטת בספרה של אילת נגב שיחות אינטימיות, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 1995, עמ' 34-35; דבריה של גולדברג ברשימתה "פרקי זכרונות מקוטעים", בספר היכל ששקע... – החינוך העברי בקובנה, מוסדות ואישים בעריכת י' יבלוקובסקי, יוצא לאור על ידי ארגון בוגרי הגימנסיון העברי בקובנה, 1962, עמ' 126-134; דבריה בריאיון עם רות בונדי, "לאה גולדברג: אין לי מלים קשות", דבר, "דבר השבוע", 30.10.1964. על ביקורה בלדותה באֶסְטֶפּוּבו – מתוך פתיחת סדרת הרצאותיה ב"קול ישראל" על טולסטוי במלאת יובל למותו, ערך: עזרא המנחם, סרטיית קול ישראל (הוסרט במאי 1961, סרט מלל מס' 817).

המסע מבלשוב (Balashov, Balashov) לרבינסק (Dünaburg, Daugavpils, Dwinsk) מתואר ברשימתה של גולדברג "ילדות", טורים, שנה ב, 28.12.1938, עמ' 1.

על קורות משפחתה של מינה לנדוי אז – משיחה עם יאיר לנדא. המובאה מתוך השיר "לילה וימים אחרים", שיר ו, לקוחה מתוך לאה גולדברג: שירים, מהדורה חדשה מתוקנת, 1986, כרך א, עמ' 181.

על המסע מדבינסק בחזרה לליטא – הרשימה "ילדות"; והוא האור, עמ' 25-26. התמוטטות האב ואשפוזיו: עדויותיה של מינה לנדוי המובאות בספרה של אילת נגב, שיחות אינטימיות, עמ' 34-35, במשדר רדיו לציון 18 שנה למותה של גולדברג ובספרה של עמיה ליבליך, אֶל לאה, הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 263; תעודה מן הארכיון העירוני של קובנה (סיגנטורה: F. 66 Ap. 9 B. 246) מתוך פנקס ועד הבית ברחוב קְסְטוּצ'וֹ 18 בקובנה, בדבר נסיעתו של אברהם גולדברג לגרמניה ב-1926 כדי להתרפא, נמסרה באדיבות פרופ' חמוטל ברייזוסף. ברשימה שחיברה בעקבות הוצאתם להורג של בני הזוג יוליוס ואתל רוזנברג, כתבה לאה גולדברג כך: "לאלה המצדיקים את עונש המוות לא הייתי מאחלת, לו זו בלבד נסיון חיים אשר כזה, אלא אפילו ראייה מקרוב של מצב נפשי של אדם הנידון למוות (אני עצמי ראיתי, בילדותי ראיתי – ולעולם לא אשכח)". ראו: "גולת החיים (פרק מתוך 'יומן ספרותי')", משמר, 26.6.1953, עמ' 5.

"ההר הירוק" נזכר לא אחת ביצירותיה של גולדברג, לרוב ברמז. עיינו בייחוד בשיר ב

במחזור "לאחת הערים" שכותרת המשנה שלו היא "ההר הירוק" (לאה גולדברג: שירים, כרך א, עמ' 234) וכן בוהוא האור, עמ' 20, 87 ו-182-183. על ראשית ההיכרות של לנדוי עם גולדברג – עדותה של מינה לנדוי במשדר רדיו לציון 18 שנה למותה של גולדברג ובדפים שנמסרו בידי בנה, יאיר לנדאו (ראו נספח ג). המובאה על החצר המשותפת לקוחה מרשימתה של גולדברג "העיר הזאת", טורים, שנה ב, גיליון מג-מד, 15.2.1939, עמ' 4. אפשר שאותו אציל פולני שמתואר כאן הוא שמופיע גם בשיר הפותח את המחזור "מביתי הישן" (לאה גולדברג: שירים, כרך א, עמ' 224).

לפרק השני: הגימנסיון העברי בקובנה

רקע לתולדות החינוך היהודי בליטא ובמזרח אירופה בין שתי מלחמות עולם: צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בודרות האחרונים, הוצאת ראובן מס, מהדורה שנייה, מתקנת ומשוכללת, 1960-1965, כרך ג, בייחוד עמ' 223-234; פנקס הקהילות – ליטא, בייחוד עמ' 54-58; יהדות ליטא, כרכים ב ו-ג; לאה אלכסנדרוב, תולדות הגימנסיות העבריות בקובנה בין שתי מלחמות עולם (1918-1940), עבודת גמר לתואר שני בבית הספר לחינוך באוניברסיטת בר אילן בהדרכת יעקב עירם, אדר תשמ"ג; Ezra Mendelsohn, The Jews of East Central Europe between the world wars, Bloomington: Indiana University Press, 1983.

על מעורבות הוריה של מינה לנדוי בהפיכת בית הספר הרוסי למסחר לגימנסיון עברי – עדותה המובאת בנספח ג.

על הגימנסיון עצמו: היכל ששקע ונתיבתנו – קובץ פדגוגי, בצירוף טבלאות ותמונות רבות לרגלי מלאת חמש שנים לקיום הגימנסיון העברי בקובנה (תרפ"א - תרפ"ה), הוצאת הגימנסיון העברי בקובנה, קובנה, 1925. בקובץ הזכרון תולדות כיתה עלומה שערך ברל פלווין (קיראון, 1999; זהו תרגום המהדורה הרוסית של הספר) מצוי תיעוד מהווי הגימנסיון בשנים שלאחר סיום לימודיהן של גולדברג ולנדוי שם (מ-1934 עד מלחמת העולם השנייה).

הנתונים על היקף החינוך היהודי בליטא בהשוואה לפולין – מתוך עבודתה של אלכסנדרוב, עמ' 82; הנתונים על מימון מערכת השכלה זו – משם, עמ' 182, ומספרו של Šarunas Liekis, A State within a State?: Jewish Autonomy in Lithuania, 1918-1925, Vilnius: Versus Aureus Publishers, 2003, pp. 142-144.

המובאה מתוך סיכום "האנקטה הפסיכולוגית" לקוחה מהקובץ נתיבתנו, עמ' 93. על הגרלת הסיור בפלשתינה/ארץ ישראל ועל פעילות הגימנסיון ביום הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בירושלים – היכל ששקע, עמ' 154, 113.

הנתונים הסטטיסטיים על תלמידי הגימנסיון – אלכסנדרוב, עמ' 182; על התמיכה הכספית שקיבלה משפחתה של לאה גולדברג – מתוך יומניה, 27.1.1925, 6.5.1926. על ידיעותיה הקלושות של גולדברג בעברית והמובאה "הרי זה לא" – מתוך הריאיון שנזכר למעלה עם אריה ארד, "אחד מעיר", 1969 ורשימתה של גולדברג בספר היכל ששקע.

לפרק השלישי: "לבחור לשון, כמו שבוחר לו טבעת"

הנתונים על הוראת הספרות ועל הספרייה בגימנסיון העברי בקובנה לקוחים מן הקובץ נתיבתנו (1925), בעיקר עמ' 127-133. על הרגלי הקריאה של גולדברג – רשימתה בהיכל ששקט, עמ' 134. משם גם המובאה על הסקציה העברית.

חיבתה של גולדברג לשיר השירים ולקהלת – על פי עדותה של לנדוי במשדר במלאת 18 שנה למות גולדברג. והשוו: היכל ששקט, עמ' 133. על הידע הנרחב שלה בספרות, שעלה לא אחת על זה של מורה – ראו ביומניה, 18.4.1926.

על שיריה הרוסיים של גולדברג – עיינו ביומניה, בעיקר 22.5.1925; 13.7.1926. על התגבשות בחירתה בעברית, כפי שעולה מיומניה – 19.8.1925 (מובאה ראשונה), 2.1.1928 (מובאה שנייה).

המובאה שאחרי אזכור והוא האור לקוחה מריאיון שערך א"ב יפה עם גולדברג ב"קול ישראל" ב-1959. הריאיון נדפס בידיעות אחרונות, 28.1.1977, עמ' 1 – "בראשית הייתה המוזיקה, בראשית היה הריתמוס" – שיחה עם לאה גולדברג בשנת 1959 – מובאת במלאת שבע שנים לפטירתה". המובאה שחותמת את הפרק לקוחה מהריאיון שערך אריה ארד עם גולדברג, "אחד מעיר".

לפרק הרביעי: "המשוררת שלנו"

על הסתייעותה של גולדברג בנתן גרינבלאט בעיקר לשם פרסום יצירותיה, ופחות כקובע טעם – ראו ביומניה, 2.12.1927: "בטעמו הספרותי איני בוטחת".

על התרגומים הראשונים שערכה גולדברג מליטאית לעברית – ראו במאמרה של חמוטל בר-יוסף, "לאה גולדברג והשיר העממי הליטאי", ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, ערך אבנר הולצמן, המערכת: מיכל אורון וזיוה שמיר, 2005, בייחוד עמ' 437, 445.

לעניין הצמא ששרר בזמנה לקולן של נשים בספרות העברית החדשה, עיינו בספרו של דן מירון אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית, מהדורה שנייה, 2004 [1991], בייחוד עמ' 13-14. על ישראל שף, ראו: כתובים: ישראל שף, איסוף ועריכת החומר: חנה ברנר, עריכה והקלדה: שלי יונה ברנר, הוצאה עצמית, חיפה, 2004.

שרה אייזן הנזכרת כאן השתקעה לימים בקייפטאון שבדרום אפריקה. לאחר מותה של גולדברג היא פרסמה רשימה על היכרותה עם המשוררת, אלא שרשימה זו רצופה אי דיוקים בולטים שמנעו מאיתנו להסתמך עליה בדברינו. עיינו: "לאה גולדברג (המשוררת הישראלית – זכרונות)", ברקאי (יוהנסבורג), 13.3.1970, עמ' 11-13.

חמוטל בר-יוסף מתייחסת ליוצרות אחרות שפעלו בקובנה בתקופתה של גולדברג במאמרה "לאה גולדברג והשיר העממי הליטאי", בייחוד עמ' 438. עיינו גם ברשימתו של נתן גרינבלאט, "על חללי הספרות העברית בליטא", תו שין הא: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ, שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, תש"ו, עמ' 557-561. והשוו לדבריה של גולדברג ביומניה על יהודית הלפר: "היא כותבת לפי דעתי לא טוב ביותר" (3.3.1928).

הדיווח על הרצאתה של לאה גולדברג ב"נשף פּיכמן" הופיע בנתיבות, א' בכסלו תרפ"ח, 25.11.1927, גיליון 20-21 (23-24), עמ' 15. תודתנו לחמוטל בר-יוסף על שהסבה את תשומת לבנו לרשימה זו.

על הקשר בין ריבה (רבקה) שלום לבת דמותה בספר בתיה חן ראו: היכל ששקע, עמ' 142; פסח בן-עמרם (ליפובצקי), "רסיסי ליטא (קטעי זכרונות)", בתוך: מערכי לב, מ' ניומן, תשי"ז, עמ' 41-42 (תודתנו לאורי ורדי מן הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה על שם אביעזר ילין על שהסב את תשומת לבנו למקור זה). בשולי פרק מבתי חן שנדפס בכתב העת זיו (הוצאת הסתדרות הצופים העבריים – "השומר הצעיר" בליטא, אדר ב' תרפ"ז, 1927, עמ' 4-5) נכתב: "מוקדש לנשמתה העדינה של ריבה שליאם". המובאה מבתי חן לקוחה מן הספר בהוצאת מצפה, 1938, עמ' 112 ו-160.

המובאה החותמת את הפרק לקוחה מספרה של גולדברג מדור ומעבר, בעריכת אורה קוריס, ספרית פועלים, 1977, עמ' 265.

לפרק החמישי: "סערות גדולות אין כאן. פרק בניאוגרפיה של הנפש"

על המצוקה הכלכלית בכיתה של לאה גולדברג, ורצונה להורות שיעורים פרטיים – ראו ביומניה, 3.3.1925, 22.5.1925, 31.10.1925, 9.11.1925; וכן מסמך "תולדות חיים" (הובא לדפוס על ידי גדעון טיקוצקי, הארץ, "תרבות וספרות", י"ד בשבט תשס"ז, 2.2.2007, עמ' 11-12). רחל לוין-רוזנצוויג, מייסדת ארכיון בית יוצאי ליטא בתל אביב ומנהלתו מספרת כי בשעתה נהגו צעירות יהודיות קובנאיות מן המעמד הבינוני להורות שיעורים פרטיים, גם כאשר המצב הכספי של משפחותיהן היה שפיר, היות שעלות שכר הלימוד במוסדות החינוך העבריים הייתה גבוהה.

על עבודתה של גולדברג כאומנת בקובנה – ראו ביומניה, 10.7.1928 ובריאיון שערך איתה אריה ארד ב-1969, "אחד מעיר", עמ' אחרון. והשוו: והוא האור, עמ' 88. הנתונים על היהודים באוניברסיטת קובנה בין מלחמות העולם לקוחים מפנקס הקהילות: ליטא, בעיקר עמ' 535.

המובאה מן הפרסום של אגודת הסטודנטים "על המשמר" לקוחה מן החוברת הסטודנט העברי: מוקדש לענייני הסטודנטיות העברית באוניברסיטה הליטאית, הוצאה חד פעמית של סמסטר הסתיו שנת 1926, קובנה, עמ' 21.

קובנה כ"אורות חזירים" – עיינו ביומני גולדברג, 9.2.1924, 20.6.1924, 31.8.1924, 9.11.1925. נתונים על האנלפכיות בליטא באותן שנים ראו אצל Liekis, p. 83. על הייעוד שגולדברג ראתה לעצמה כבלשנית, כבר מגיל צעיר – יומני גולדברג, 9.2.1924, 3.3.1925.

הנאתה משיעוריו של פרופסור קרסבין באוניברסיטת קובנה – שם, 7.2.1929. על מזנר פּוֹז'יִסְלִי:

Laima Sinkunaite, "The Pazaislis Monastery – A Baroque Pearl", Bridges, Lithuanian American News Journal, Issue 2, March 1999, Volume 23.

על מסדר "אחיות קזימיר הקדוש" והקשר שלהן למנזר פוויס'לי, עיינו באתר הבית של המסדר: http://www.ssc2601.com/lithuanian_connection.htm.
 על החרר שגולדברג שכרה לעצמה בקובנה ניתן ללמוד מיומניה, 3.11.1929.
 רשימתו של אברהם בן-יצחק על הנשף הספרותי שבו קראה גולדברג את סיפורה "ההד" נרפסה ברוש-שבועון הליטאי נתיבות, גיליון 51 (4), י"ט באדר א' תרפ"ט, 1.3.1929, עמ' 3 ("אלמנך עברי-ידי"). תודתנו לחמוטל בר-יוסף על שהסבה את תשומת לבנו לרשימה זו. והשוו: יומנים, 2.11.27, 2.12.27, 6.2.1929. יצירתה של גולדברג "ההד" לא נרפסה בנתיבות ואינה מצויה בעזבונה של המשוררת.
 המובאה שבסוף הפרק לקוחה מיומני גולדברג, 15.11.1929.

לפרק השישי: השניות של "ארץ ישראל השנייה"

רקע על קובנה העברית – יהדות ליטא; פנקס הקהילות: ליטא; דוד מרדכי שוורץ: קורות חיי, תרגום מכתב יד רוסי א' ראובני, הוצאת המחבר, תש"ט; יהודה גוטהולף (עורך), עיתונות יהודית שהייתה, הוצאת האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, 1973, עמ' 357-373.
 על "ספרית מאפו" בקובנה ראו: דב לויץ, "קורותיה וגורלה של הספרייה על שם אברהם מאפו בקובנה", יד לקודא, כרך כח, חוברת ג-ד, כסלו תשנ"ה, נובמבר 1994, עמ' 20-23; דין וחשבון מספרייה ואולם הקריאה שע"ש 'אברהם מאפו' בקובנה בעד שנת 1921, קובנה, 1922 (סטנסיל); "דו"ח הספרייה ע"ש 'א. מאפו' קובנה מיום תחילתה – סוף 1920 – עד ר"ה תרפ"ה, [קובנה], 1924 (סטנסיל).

ביקור "הבימה" בקובנה נזכר ביומניה של גולדברג – 1.11.1923, 10.7.1925, 15.2.1926. השתתפותה בהרצאה של ז'בוטינסקי בקובנה ופגישתה עם המשוררת אלישבע נזכרים שם, 31.10.1925, 31.3.1928, 28.4.1928, 7.5.1928, 8.5.1928. ביקורי ביאליק, טשרניחובסקי, סוקולוב ואוסישקין נזכרים בין השאר אצל שוורץ, עמ' 84.
 הנתונים על כמות חניכי הגימנסיות העבריות בליטא בין מלחמות העולם – פנקס הקהילות: ליטא, עמ' 57.

על המצוקה הרוחנית של "קהילת הספר" העברית בקובנה: נתן גרינבלאט, "ניצני ספרות עברית בליטא העצמאית", דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל, ערוך בידי אשר ברש ויצחק למדן, תש"ד, עמ' 331 (מאבק הקיום של העיתונים העבריים); ביקורתו של שטיינמן על "דלות המוחין" הליטאית – כתובים, כ"ד בתמוז תרצ"ב, 28.7.1932, עמ' 1; ט"ז באב תרצ"ב, 18.8.1932, עמ' 1. לעניין זה עשויה להיקשר גם היוזמה להקמת "קרן האמנות העברית" בליטא (עיינו בגיליונות נתיבות מ-1.7.1927 ואילך) והתרסותיה החוזרות ונשנות של מערכת שבועון הנוער גלים כלפי הנוער היהודי בליטא על שאינו מתגייס דיו להנחלת העברית ותרבותה.
 המובאות מדברי גולדברג על קובנה לקוחות מיומניה, 3.10.1929, 11.3.1929; והשוו לרשימתה: "זכרונות רחוקים וקרובים (לזלמן לכיוש בן החמישים)", על המשמר, דף לספרות, 14.3.1958, עמ' 5.

לפרק השביעי: "גולים למקום תורה"

הנתונים על מלגת קרן צ"ייס לקוחים מתוך החוברת פעולות קרן אדוארד מ' טשייס לתמיכת תלמידים וסטודנטים בליטא במשך חמש שנות הלימודים 1933/32-1929/8 (ד"ח מאת ועד הנאמנים), דפוס א' בק, קובנה, 1933; פנקס הקהילות: ליטא, עמ' 535-536.
על לימודיהן של גולדברג ולנדוי באוניברסיטת פרידריך וילהלם בברלין – מתוך תיקיהן האישיים בארכיון האוניברסיטה:

Mina Goldberg, Lebenslauf Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin, Verzeichnis der Studierenden, Sommer-Semester 1930; Verzeichnis der Studierenden, Winter-Semester 1930-1931; Verzeichnis der Studierenden, Sommer-Semester 1931; Verzeichnis der Studierenden, Sommer-Semester 1932; Verzeichnis der Studierenden, Winter-Semester 1932-1933; Rektorat 120 16.10.1930-14.10.1931; Rektorat 120 16.10.1929-14.10.1930; Rektorat 122 16.10.1931-12.10.1932; Rektorat und Senat, 1035 Übersicht über die eingegangenen Ausländer-Aufnahme-Gesuche WS 1930/31; Studentenkarteikarte.

הרשימה "אירופה שלכם" נרפסה במשמר, דף לספרות, 30.4.1945, עמ' 6.
על ההיסטוריה של היהודים באוניברסיטאות גרמניה ראו:

Norbert Kampe, Studenten und 'Judenfrage' im Deutschen Kaiserreich. Die Entstehung einer akademischen Tr gerschied des Antisemitismus, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, pp. 77-99.

על היהודים המזרח אירופים באוניברסיטאות מרכז ומערב אירופה:

Jack Wertheimer, "The 'Ausländerfrage' at Institutions of Higher Learning. A Controversy Over Russian-Jewish Students in Imperial Germany", in: Yearbook of Leo Baeck Institute, XXVII (1982), pp. 187-215.

על שגשוגו של ארגון הסטודנטים הנאצי (Nationalsozialistischer deutscher Studentenbund,) (NSDStB):

Konrad H. Jarausch, "The Expulsion of Jewish Professors and Students from the University of Berlin during the Third Reich", in: Crossing Boundaries. The Exclusion and Inclusion of Minorities in Germany and the United States, Larry Eugene Jones (ed.), New York: Berghahn Books 2001, pp. 9-23, p. 12.

הנתונים על כמותם ושיעורם היחסי של הסטודנטים היהודיים בגרמניה, מתוך:

Michael Stephen Steinberg, Sabers and Brown Shirts. The German Students' Path to National Socialism, 1918-1935, Chicago: The University of Chicago Press 1973, p. 94.

על מהומות הסטודנטים באוניברסיטת ברלין ב-28 ביוני 1929 – שם, עמ' 96-97. הציטוט מדברי שטיינברג בסוף אותה פסקה לקוח משם, עמ' 103.

לפרק השמיני: "אני בברלין [...] בזה נאמר כל כך הרבה"

על מפגשיה של גולדברג עם המהגרים הרוסים בברלין – מדור ומעבר, עמ' 221. סקירה נרחבת על קהילת היוצרים הרוסים בברלין של אותן שנים ראו:

Thomas R. Beyer, Gottfried Kratz, Xenia Werner, *Russian Berlin: Publishers and Writers / Russische Autoren und Verlage in Berlin nach dem Ersten Weltkrieg*, Berlin: A. Spitz, 1987.

על זיקתה של יצירת גולדברג לתרבות הגרמנית – חמוטל בר-יוסף, "על הפריחה: לאה גולדברג והסימבוליזם", פגישות עם משוררת, רות קרטון-כלום וענת ויסמן (עורכות), 2000, בייחוד עמ' 99; עפרה יגלין, קלאסיות מודרנית ומודרניזם קלאסי בשירת לאה גולדברג, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב, אוגוסט 1997, בייחוד עמ' 22, הערה 22.

הרומן הגנוז מופיע בעזבונה של גולדברג בשמות אחדים: "אברות", "פגישה עם אדם", "מוקדש לאנטוניה" ("גנזים", אוסף 274, כ-1994; 15-42005). גולדברג פרסמה אחדים מפרקי הרומן כסיפורים עצמאיים ב-1937-1938, בדבר ("אלבינה", 5.11.1937, עמ' 1-3) ובעיקר בטורים. מן העיון ביומני לאה גולדברג אפשר לעמוד על תהליך כתיבת הספר (עיינו למשל: 16.9.1937, 22.8.1939). כן עיינו אצל א"ב יפה, לאה גולדברג: תווי דמות ויצירה (רשפים, 1994), עמ' 76-82 ובייחוד עמ' 277.

על ארטו הוטש, ראו:

Gerd Voigt, "Otto Hoetzsch, Karl Stählin und die Gründung des Russischen Wissenschaftlichen Instituts", in: Karl Schlögel (ed.) *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941. Leben im europäischen Bürgerkrieg*, Berlin: Akademie Verlag 1995, esp. pp. 267-278, 160-182.

על "בית הספר הגבוה למדעי היהדות", Hochschule für jüdische Studien, ראו: Richard Fuchs, "The 'Hochschule für die Wissenschaft des Judentums' in the Period of Nazi Rule", in: Leo Baeck Institute Yearbook, 12 (1967), pp. 3-31; Christhard Hoffmann, "Wissenschaft des Judentums in der Weimarer Republik und im 'Dritten Reich'", in: Michael Brenner & Stefan Rohrbacher (eds.), *Wissenschaft vom Judentum. Annäherung nach dem Holocaust*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, pp. 25-41.

על איזמר אלבוגן ראו:

Michael Brenner, *Propheten des Vergangenen. Jüdische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, München: C. H. Beck 2006, p. 182.

רקע על אוניברסיטת בון באותן שנים מצוי במאמרו של דיוול:

Kurt Düwell, Das Schul- und Hochschulwesen der Rheinlande, in: Rheinische Geschichte in drei Bänden. Bd. 3: Wirtschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert, herausgegeben von Franz Petri & Georg Droege, Düsseldorf: Schwann 1979, esp. pp. 519-525.

על הסמינר האוריינטלי בבון:

Henry Wassermann, False Start. Jewish Studies at German Universities during the Weimarer Republic, Amherst: Humanity Books, 2002, pp. 214-217; Paul Kahle, "Das Orientalische Seminar", in: Geschichte der Rheinischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Bonn am Rhein, zweiter Band. Institute und Seminare 1818-1933, Bonn an Rhein: Friedrich Cohen Verlag, 1933, pp. 173-177; Ludmila Hanisch, Die Nachfolger der Exegeten. Deutschsprachige Erforschung des Vorderen Orients in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003, p. 49-50.

על פאול ארנסט קאהלה, ראו:

Matthew Black, "Paul Ernst Kahle, 1875–1965", Proceedings of the British Academy, London: Oxford University Press, 1965, Vol. 51, pp. 485–495.

המובאה שבסיום הפרק לקוחה מרשימתה של גולדברג "מדים", משומר, 20.1.1944, עמ' 2.

לפרק התשיעי — "בגרמניה ההיא למדתי להכיר את לב האדם"

המובאה שבפתח הפרק לקוחה מתוך מכתבה של גולדברג ליצחק שלטופר מ-12.12.1930, "גנזים", אוסף 274, 2931/6.

השיר "ימים לבנים" מופיע בלאה גולדברג: שירים, כרך א, עמ' 53.

על הניסיון להטמיע את תפיסת ה"פיהרר" במערכת ההשכלה הגבוהה בגרמניה, ראו:

Christoph Jahr, "Das Führen ist ein sehr schwieriges Ding. Anspruch und Wirklichkeit der Führeruniversität in Berlin 1933-1945, in: Christoph Jahr (ed.) Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I: Strukturen und Personen, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2005, pp. 17-36.

על חקר רוסיה בעקבות הנאציפיקציה ועל סיום העסקתם של שטהאליץ והוטש באוניברסיטת פרידריך וילהלם:

Karen Schönwälder, Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus, Frankfurt a.M.: Campus, 1992, p. 69-70; Voigt, Russland in der deutschen Geschichtsschreibung, p. 146-159; Gabriele Camphausen, Die

wissenschaftliche Historische Ru landforschung im Dritten Reich 1933-1945, Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1990, pp. 16-17; Rüdiger Hohls & Konrad H. Jarausch, (eds.), Vers umte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus, Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2000, p. 456.

המובאה מדברי גולדברג הפותחת במלים "בשעת שרפת הספרים לא הייתי בכיכר העיר" לקוחה מרשימתה "בימים ההם", משמר, 12.5.1944, עמ' 4.

דברי גולדברג בריאיון עיתונאי מצוטטים מתוך ריאיון שערך איתה עקיבא נוף, "המאורות כבו על הרהיין", פי האתון, שנה א, מס' 11, כ"ח באייר תש"ד, 25.5.1960, עמ' 3 (שב ונדפס תחת הכותרת "ריאיון עם לאה גולדברג ז"ל", הארץ, "תרבות וספרות", 30.1.1970, עמ' 22). על מעמדם של הסטודנטים הלא-ארים בגרמניה הנאצית עיינו במאמרה של בלה בודו, "תפקידה של האנטישמיות בהרחקת סטודנטים לא-ארים, 1945-1933", ביד ושם: קובץ מחקרים, ל, תשס"ב, עמ' 167-168, 153-185.

פרטי עבודת הדוקטור של מינה לנדוי (אז – גולדברג):

Mina Goldberg, Die Jahre 1881-1882 in der Geschichte der russischen Juden, Inagural Dissertation der Philosophischen Fakultät der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin, 1934.

על חיבורו של הלר, שנדחה, ושהוביל לפיטורי הוטש: Camphausen, pp. 25-31. על עבודת הדוקטור של לאה גולדברג, עיינו: גצל קרסל, "הנידח והנשכח בספרי גולדברג", מעריב, 3.1.1986, עמ' 31; יעקב רבי, "אותיות פורחות: המשוררת ותרגום התורה של השומרונים", על המשמר, 10.4.1970, עמ' 7 (א"ב יפה בספרו פגישות עם לאה גולדברג, 1984, עמ' 66-68 נסמך על רשימתו של רבי). להרחבה בדבר יחסו של קרסל לקאהלה עיינו ברשימותיו של קרסל: "מדרכו של פרופסור גרמני", דבר, 25.2.1947, עמ' 2 ו"על נוסח ספרי המקרא", גיליונות, כרך ל, חוברת א, עמ' 32-40.

רפאל אדלמן, מתלמידיו של קאהלה, התמנה לימים למנהל מחלקת כתבי היד השמיים בספריה המלכותית בקופנהגן. לאה גולדברג ביקרה אותו שם פעמיים: ב-1947 (ראו הרשימה "ספרים בקופנהגן" – עתים, 9.10.1947, עמ' 4; אדלמן נזכר שם ברמז) וב-1960 (מכתב גולדברג ללנדוי מ-23.8.1960 – לא הובא כאן).

המובאה שבסוף פרק זה לקוחה מן הריאיון הנזכר עם עקיבא נוף.

לפרק העשירי – החזרה השנייה לפרובינציה: מבון לרסין, 1933-1934

המובאה שבראש הפרק לקוחה מסיפורה של גולדברג "נכר", לאה גולדברג: פרוחה, ההדיר דוד הנגבי, 1972, עמ' 237. הסיפור ראה לראשונה אור במאזנים, חוברת ג (מט), כרך ט, אב תרצ"ט (יולי-אוגוסט 1939).

על הליטאיזציה ופגיעתה ביהודים – פנקס הקהילות: ליטא, בייחוד עמ' 53; יהדות ליטא. על רסין – מתוך החלק המוקדש לעיירה בשני המקורות הללו.

רקע לתולדות "החלוץ" בליטא – שרה נשמית, היו חלוצים בליטא: סיפורה של תנועה, 1916-1941, בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ג.
 "הפתח הסגור" – מכתבה של גולדברג ליהודה גבאי מ-3.9.1934, "גנזים", אוסף 274, 8492/4.

על אלכסנדר שפרבר, עיינו:

H. L. Ginsberg, "Alexander Sperber", Proceedings of the American Academy for Jewish Research, Vol. 38, 1970-1971, pp. xxi-xxiii וכן הערך עליו בלקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים מאת גצל קרסל (ספרית פועלים, 1965-1967), כרך ב, עמ' 973. ספר עולי הסרטיפקאטים: זכרונות, תעודות, איגרות מביא את סיפורם של כ-2,000 יהודים שכן זכו לקבל את רשיון העלייה הנכסף בזכות האוניברסיטה העברית בירושלים. את הספר ערכו סיני לייכטר וחיים מילקוב (מאגנס, תשנ"ג).

על עבודתה של מינה לנדוי במשרד "החלוץ" בכרלין – מתוך שיחה עם אחיה בוריה, קריית אונו, 25.7.2007.

דרישתו של קאהלה מגולדברג לסלק טעויות כתיב בשומרונית שנפלו בחיבורה – מכתב קאהלה לגולדברג, "גנזים", אוסף 274, 21/4, 20.7.1934.
 פרטי עבודת הדוקטור של לאה גולדברג שראתה אור כחוברת מס' 11 של הסמינר האוריינטלי בכון:

Lea Goldberg, Das samaritanische Pentateuchtargum: eine Untersuchung seiner handschriftlichen Quellen, Herausgegeben von P. Kahle und W. Kirfel, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, Bonner orientalische Studienheft, Heft 11, 1935.

סיפורו של עותק חיבור זה שבבית הספרים הלאומי בירושלים מובא במאמרה של יפעת וייס: Yfaat Weiss, "Vielleicht ist es besser, ein provinzielles unwissendes Mädchen zu sein, um etwas zu wissen" – Der Weg Lea Goldbergs von Kowno nach Tel-Aviv, Münchener Studien zur Jüdischen Geschichte und Kultur, 1 (2007), pp. 9-32; וברשימתו של יעקב רבי שנזכרה קודם, "אותיות פורחות: המשוררת ותרגום התורה של השומרונים".
 על ראשית חיבור הריומן מכתבים מנטיעה מדומה – מכתבה של גולדברג ליהודה גבאי מ-20.10.1934, אוסף 274, 8494/4.

הפרטים על גורלו של מישה מאירוביץ' – מרף-עד ב"יד ושם" שמילא אלעזר רחמילביץ'.
 על כך שגולדברג השיבה ללנדוי בו ביום על המכתב בנוגע לגורלו – יומנים, 9.8.1963.
 מספרי העמודים המתייחסים למכתבים מנטיעה מדומה – מתוך המהדורה המחודשת, 2007.
 מכתב שלונסקי לגולדברג, ובו רמז שתידרש להינשא בנישואים פיקטיביים – מכתב מ-18.7.1934, "גנזים", אוסף 274, 56/4.
 חוסר התלהבותו של גנס מלימודי מלאכת הסדר – מכתב גולדברג לגבאי מ-20.10.1934, אוסף 274, 8494/4.

פרטי תעודת הנישואים של גולדברג וגנס – באדיבות חמוטל בר-יוסף. התעודה שמורה בארכיון העירוני של קובנה, תיק 66/2809.

הפרטים על הפלגתה של גולדברג ארצה והידיעה בדבר על בואה: מכתב גולדברג לגבאי מ-30.12.1934, "גנזים", אוסף 274, 1495/4; הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק S104/578 — רשימת עולים שהגיעו ארצה על סיפון האונייה "ירושלים" ב-14.1.1935. הרשימה הוצאה בידי מחלקת העלייה והעבודה של הסוכנות היהודית לא"י, לשכת העלייה בתל אביב; "בין הבאים", דבר, י"א כשבט תרצ"ה, 15.1.1935, עמ' 1.

לפרק האחד עשרה — ידידות מרחוב ארנון

"עֲבְרֵי אֲשֶׁר לֹא אֶהְבְּתִי" — מתוך שיר ב במחזור "סיום" (לאה גולדברג: שירים, כרך א, עמ' 245). השיר "תל אביב 1935", מתוך המחזור "המסע הקצר ביותר", מופיע שם, בכרך ג, עמ' 14. והשוו: יומנים, 6.2.1961.

עבודתה של גולדברג בבתי הספר בתל אביב נזכרת בקצרה בריאיון שערך איתה יצחק בצלאל, "ריאיון עם לאה גולדברג: בינת המלים הפשוטות", למרחב, "משא", כ"ב כסלו תשכ"ה, 27.11.1964, עמ' א-ב; ובהספד שנשא עליה גרשם שלום, שכונס בספרו דברים בגו: פרקי מורשה ותחייה, קיבוץ והביא לדפוס: אברהם שפירא, עם עובד, 1975, עמ' 519 (נאמר שם שגולדברג לימדה בגימנסיה "שלווה" — הגימנסיה שפעלה בשעתה ברחוב רנ"ק 5 ושהפכה לימים לבית ספר עירוני ט"ו).

פרטים על עלייתה של מינה לנרתי ארצה: הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק 15489/9/ISA1 — רשימת עולים שהגיעה לארץ על סיפון האונייה "פלשתינה" ב-27.3.1935, ותיק אישי על שמה מתוך ארכיון המדור לחיפוש קרובים של הסוכנות היהודית (אצ"מ 37163/SP104). פרטים על עלייתה של ציפה גולדברג — אצ"מ, רשימת עולים שהגיעה לארץ על סיפון האונייה "ירושלים" ב-10.5.1935, תיק S104/584. על המעבר של גולדברג מתל אביב לירושלים — יומנים, 13.8.1954.